

5^e jaargang, november 1999

Nº3/4

F RYSLÂN

kwartaalblad van het Fries Genootschap

NIEUWSBLAD VOOR GESCHIEDENIS EN CULTUUR

FRYSLÂN

*Nieuwsblad voor
geschiedenis en
cultuur*

5e jaargang nr. 3/4, november 1999

Fryslân is een uitgave van het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde. Het verschijnt vier keer per jaar en wordt toegezonden aan de leden van het Fries Genootschap

Eindredactie:

Meindert Schroor

Redactie:

Johan Frieswijk

Evert Kramer

Yme Kuiper

Vaste medewerkers:

Wiebe Bergsma, Onno Hellinga,
Goffe Jensma, René Kunst,
Gilles de Langen, Hans Mol,
Rita Mulder-Radetzky, Harm Nijboer,
Lourens Oldersma, Jacob van Sluis,
Hotso Spanninga,
Tineke Steenmeijer-Wielenga,
Johanneke Sytsema, Oebele Vries

Redactiesecretariaat:

Kopij zenden aan:

Fryslân, Postbus 6091,
8902 HB Leeuwarden/Ljouwert.
Telefoon/fax: 058-2665309

Ledenadministratie:

Fries Genootschap

Turfmarkt 11
8911 KS Leeuwarden
058-2123001

(Alleen telefonisch bereikbaar op
woensdagmorgen tussen 09.00 en
12.00, Hilda Dekkinga)

Ontwerp omslag: Mlinar Design

Lay-out: Klazien Schroor-Dijkstra

Druk: Grafisch Bedrijf Hellinga,
Leeuwarden

Het *Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde*, opgericht 26 september 1827, met als Beschermvrouwe H.M. de Koningin, heeft als doel het onderzoek naar en het vergroten van de kennis omtrent al hetgeen de geschiedenis, oudheid- en taalkunde van Friesland betreft. U kunt zich verzekeren van regelmatige toezending van *Fryslân* door lid te worden van het Fries Genootschap. Gebruik daartoe de bijgevoegde antwoordkaart.

Losse nummers: f 5,00

ISSN: 1383-6560

Van de redactie

De eeuw- en millenniumwisseling zou wel eens veel rustiger kunnen verlopen dan de 'hype' die er de laatste jaren in talloze media van is gemaakt suggereert. In publicitair opzicht heerst in historisch Fryslân, tijdelijk althans, een weldadige rust. Dat is begrijpelijk, na een aantal jaren die bruisten van de activiteiten. We noemen congressen/studiedagen rond thema's als *Staat en Macht* en de *Roblesatlassen* in 1998 en dit jaar: *protestantisme in Fryslân ten tijde van de Republiek, 500 jaar Hof* en zeer binnenkort *Leeuwarden, stad met allure*. Als aanleiding of in hun kielzog brachten ze de publicatie van een groot aantal geschiedkundige naslagwerken met zich mee.

Voor ons was het aanleiding om dit jaar te besluiten met een gecombineerd nummer, dat naar goed historisch gebruik terugblijkt, maar qua onderwerp hier en daar ook vooruitblijkt. Met dat laatste doelen we vooral op de bijdrage van Janet Sjaarda Sheeres in dit nummer. Ze beschrijft het wel en weer van ruim een eeuw emigratie uit Fryslân door leden van de familie Sjaarda. Het verhaal neemt een voorschot op de activiteiten in het kader van *Simmer 2000*. Mogelijk nieuwe inzichten/ontdekkingen komen aan bod in de bijdragen van Piet Bakker en Meindert Schroor. De eerste werpt zijn licht op een in de vergetelheid geraakte Leeuwarder schilder uit het begin van de zeventiende eeuw: Adriaen C. Ruts. De laatste tracht aan de hand van recente inzichten op het gebied van de nederzettingsgeschiedenis het mogelijk oudste kerkhof van Hurdegaryp - eveneens - aan de vergetelheid te ontrukken. Voorts bevat deze aflevering een tweetal bijdragen van meer sociaal-historische aard. Yme Kuiper schetst hoe vrouwen van stand rond de vorige eeuwswisseling deftigheid en burgerlijkheid beleefden. Gosse Blom neemt het christelijk voetbal onder de loupe, of beter het bloeiende op confessionele basis geschoeide sportverenigingsleven in Fryslân. Peter van der Meer geeft een impressie van de 'op kommende wei' zijnde verschijning van de boerenboekhouding van de Achlumer familie Hibma over de periode 1698-1824. Klaas Sikkema voert ons mee langs een aantal agrarische gebouwen en gebouwtjes in Opsterland. Ze maken duidelijk dat Fryslân en met name de Zuidoosthoek meer dan alleen een provincie van rundveehouders was. Naast de vaste rubrieken bevat deze *Fryslân* tenslotte een verslag van de onlangs gehouden studiedag '500 jaar Hof van Fryslân'.

(Bij de voorpagina)

De ruim zestienjarige Fiek Buma in haar kostschooltijd te Genève.

(Zie het artikel op pagina 22)

In dit nummer:

Van de redactie	2
Christelijke voetbalverenigingen in Fryslân	3
Drie generaties Hibma en hun boerderij in de Kleine Bouwhoek	6
It âldste tsjerkhôf fan Hurdegaryp?	10
A century of emigration: The Sjaarda's 1853 to 1958	14
De erfenis van Wassenbergh: Het recht van Adriaen Corneliszoon Ruts op een oeuvre ...	18
Deftigheid en de Nederlandse burgercultuur van rond 1900	22
Monumenten van agrarisch Fryslân	25
Puristen en scherpshijpers: 500 jaar Hof van Friesland (1499-1999)	27
Internationale tentoonstelling: Koningen van de Noordzee	29
Reis naar Sleeswijk-Holstein / Cursusaanbod	30
Ynboekt	31
Agenda	32
Archieven en Onderwijs: Meer dan kalverliefde?	35

Christelijke voetbalverenigingen in Fryslân

Gosse Blom

Socioloog J.P. Kruijt maakte in de jaren vijftig een model om te illustreren op welke afstand confessionele verenigingen tot de kerk staan. Hij nam de kerk als middelpunt en trok daar omheen een aantal concentrische cirkels. In de eerste ring staan essentieel godsdienstige verenigingen bijvoorbeeld een bijbelkring, in de tweede onder meer opvoedkundige instellingen zoals een school. In de derde komen omroepen, politieke partijen en recreatieve verenigingen. Hoe verder men van het middelpunt verwijderd is des te meer er van verzuiling sprake is. Dat een voetbalclub in de rand van het model staat, zal niemand verbazen. Een christelijk koor bijvoorbeeld, ook een recreatieve vereniging, kan nog herkenbaar zijn aan de repertoirekeus. De doelstelling van een voetbalclub kan men met de beste wil van de wereld niet in een godsdienstig kader plaatsen.

Explosieve groei

Het voetbalspel *an sich* speelde bij de verzuiling niet mee. Veel belangrijker was het de binding met de jeugd in stand te houden. In Fryslân bestaan zowel katholieke als christelijke voetbalverenigingen. De basis van de huidige situatie werd gelegd in het begin van de jaren dertig, toen de verzuiling in de voetbalwereld sterk om zich heen greep. Dat had mede als oorzaak de explosieve groei van het aantal beoefenaars. In 1928 telde de voetbalbond in Fryslân 1300 leden maar vijf jaar later was dit aantal al opgelopen tot meer dan 3000. De toename van de vrije tijd in de jaren dertig kwam de stimulering van de voetbalsport ten goede. De invoering van de vrije zaterdagmiddag opende nu ook de poorten voor het georganiseerd voetbal in zuidwest Fryslân. Want in die regio schoot het zondagvoetbal nooit wortel. Wel kwam het voor in een dorp dat enkele voetballiefhebbers voorstelden zich bij de bond aan te sluiten omdat 's zondag (toen nog) de gunstigste dag was om hun hobby te beoefenen. De reden dat toch voor de zaterdagmiddag werd gekozen, was dat de hele gemeenschap achter de club moest staan wilde men kans op succes hebben. Dus kwamen er in de kleinere plaatsen in zuidwest-Fryslân alleen neutrale clubs. Geografisch gezien is de situatie vrijwel onveranderd gebleven. Als wij een lijn trekken tussen Harlingen-Franeker-Leeuwarden-Bolsward-Sneek-Lemmer, dan vinden wij ten zuiden en westen van die lijn geen plaatsen met zogenaamde zondagclubs. De enige uitzonderingen zijn de katholieke enclaves Blauwhuis en Bakhuizen. In 1930 bestond er nog geen zaterdagcompetitie. De meeste

aangesloten verenigingen bevonden zich in het midden en het zuidoosten van de provincie.

Een deel van het verslag van 27 april 1932 toen besloten werd dat de club officieel christelijk zou worden (uit: 75 jaar Zwahuwen, het verhaal van een Leeuwarder voetbalclub)

932 Notulen der Algem. Bedervergadering.
gehouden op 27 april '32
in Renshuus "De Schans". Buisum.

Om ruim 8 uur opende de voorzitter, de heer Bakker, de vergadering met gebed, waarna alle hertelijk welkom werd gezegd, in 't bijzonder eenige nieuwe leden. De secretaris opbeleeft daarna gelegenheid tot het voordragen der notulen der vorige vergadering alsmede het uitbrengen 2 leden uit 'en vijfde huifgerin 40 r 30 ct, 3 " " " " resp. 40, 30 & 20 cent, alles per maand. De gehele vergadering ging met vrientstrande akkoord. Als punt 2 der agenda: Voorstel Th. Bestuur tot wijziging Reglement in deren ein dat wy voortaan officieel als Christelijke voetbalclub naar buiten optreden. De voorzitter licht een ander toe, waarna door enkele leden nog enkele vragen en opmerkingen worden gedaan. Niemand verklaart zich ter tegen, zodat het Bestuursvoorstel is aangenomen. Volgens komt aan de orde een voorstel Th. Bestuur om ieder lid voortaan om de 2 jaar opnieuw tot keuren door den dokter te verplichten. Ook dit voorstel wordt aangenomen. Tot punt 7 der agenda gekomen: Voorstel Th. Bestuur, nevens een bijdrage te betalen, als lid.

Breuklijn

De eerder genoemde grotere plaatsen liggen op een 'breuklijn'. In de naoorlogse situatie komen daar ten minste zondags- en zaterdagclubs voor (de beide verenigingen te Franeker zijn inmiddels gefuseerd). Aan de noord- en oostzijde van de 'breuklijn' ontstonden na de Tweede Wereldoorlog onafhankelijk van de zondagclubs in verschillende plaatsen verenigingen die op zaterdagmiddag spelen. Een heel andere situatie dus dan aan de andere kant van de lijn: Fryslân's Zuidwesthoek.

Daar komen nergens twee verenigingen in een plaats voor, zijn alle verenigingen neutraal en wordt er gespeeld

Het eerste Zwaluwenelftal werd mede gevormd door jongens, die zich vóór de oprichting al inzetten voor een christelijke signatuur. Staande v.l.n.r. Feike Couperus, Eeds Schlüter, Roelof Brouwer, Jan Koopal en Huite Walta. Midden: Dirk Stedehouder, Gerrit Beekman en Rein Oudega. Voorste rij: Johan van Streun, Gerard Tadema en Jouke Halma (uit: 75 jaar Zwaluwen, het verhaal van een Leeuwarder voetbalclub)

op zaterdag. Tijdens de toename van de verzuiling (1932 en 1933) stelde een onderlinge bond in ZW-Fryslân een zaterdagmiddagcompetitie in met clubs uit onder meer Workum, Hindeloopen, Stavoren, Heeg en IJlst. De afdeling Friesland van de Christelijke Nederlandse Voetbalbond (CNVB) startte zijn activiteiten met elftallen uit met name de grotere steden. Bovendien werd ook voor de katholieke voetbal liefhebbers een aparte competitie georganiseerd. De R.K.-clubs MKV '29 Leeuwarden en Friso Joure stapten uit de Friese Voetbal Bond en sloten zich bij de katholieke bond aan. De scheiding duurde 'slechts' tot 1940. Op aandrang van de overheid kwam er in dat jaar een fusie van alle bonden tot stand. Hiermee wilde men maatregelen van de bezetter voor blijven. Er kwam een structuur waarmee alle bonden zich konden verenigen. De CNVB kreeg de garantie dat er een zaterdagcompetitie werd ingevoerd. Verder kwamen er een belangenvereniging die bestuurlijke invloed in de nieuwe bond kregen. De fusieafspraken werkten in de praktijk goed. Na de oorlog was namelijk er geen behoefte aan de oude situatie te herstellen.

Laatsten der mohikanen

Hoe het toeging in een christelijke voetbalclub kunnen wij lezen in een onlangs verschenen boek over de Leeuwarder Zwaluwen uit de Friese hoofdstad: *75 jaar Zwaluwen: het verhaal van een Leeuwarder voetbalclub*. Het gaat om een 'stadsclub' met een rijke geschiedenis. Chris Kruisinga schreef de tekst van dit boek. Een goed voorbeeld van geschiedschrijving van een vereniging. De weer-

gave van het wel en wee van de vereniging is natuurlijk een must, maar dit werk is tevens verplichte literatuur voor geïnteresseerden in de Leeuwarder historie. De club uit Leeuwarden, in 1924 opgericht, is de tweede nog bestaande Noordelijke club met een christelijke signatuur (ON Groningen is zes jaar ouder). Veel christelijke clubs verdwenen even snel als ze indertijd waren opgericht. De Zwaluwen (sinds 1947 Leeuwarder Zwaluwen) kwam de kinderziekten evenwel goed door, vooral omdat het organisatorisch goed in elkaar zat. De club sloot zich namelijk aan bij een sportkoepel. Het idee van die koepel was van dominee G.W. Oberman die op deze wijze een tegenhanger van de neutrale sportkoepel wilde vormen.

Principes en arrogantie

Voor de Zwaluwen kwam er een hervormde raad van toezicht. Het voordeel daarvan was dat de leden niet voor alle praktische besommingen opdraaiden. De koepel leverde bovendien de voorzitter. De ballotage was ook een

taak van de toezichthouder. Bovendien mocht de club ook een positieve invloed op de ledenwerving verwachten. Want in protestants-christelijk kringen ging dat niet vanzelf. De sport had daar toentertijd een slechte naam. En als de ouders geen principiële bezwaren hadden wilden ze hun zonen liever in bescherming nemen door hen van het ruwe voetbalspel af te houden. Ondanks de moeilijke beginjaren groeide Zwaluwen van een gewone jongensclub uit tot een invloedrijke vereniging. De auteur beschrijft ook de sociale verhoudingen waarmee de club te maken had. Hoewel Zwaluwen vooralsnog niet in de officiële competitie uitkwam, wilden ze graag zoveel mogelijk voetbalwedstrijden spelen. Niet alle verenigingen wilden daaraan meewerken. Een reden was dat op een christelijke vereniging meewarig werd neergekeken. Dat gebeurde evenzeer door Fryslân's oudste club, LAC Frisia 1883. Misschien speelde het milieuverschil een rol? Frisia is opgericht door scholieren uit kringen van de adel en hogere burgerij! In elk geval verwaardigde Frisia zich niet met een lager elftal op een zaterdagmiddag of een doordeweekse avond tegen de Zwaluwen uit te komen.

Zondagsrust en hypocrisie

Daarmee hebben we tevens een voorbeeld van de rode draad die niet alleen door de geschiedenis van de Zwaluwen maar door alle christelijke voetbalverenigingen loopt: het niet spelen op zondag. Een probleem van een andere orde was dat sommige sporters door hogere ambities de eigen club vaarwel zegden en hun talenten in betere clubs beproefden. Kruisinga heeft een mooie anekdote voor de dag gehaald. Een prominente Zwaluwenspeler bezweek eens voor de verleiding in te gaan op een verzoek uit te komen voor VV Friesland

Een van de twaalf juniorenelftallen (D2) met hun leiders Carin en Ynze Haitsma (uit: 75 jaar Zwaluwen, het verhaal van een Leeuwarder voetbalclub)

te Leeuwarden. Die stap kon hij onmogelijk aan de grote klok hangen. Hij loste dat probleem op door te spelen onder de naam N.N. Om geen argwaan te wekken bracht hij zijn voetballspullen voor zaterdagavond al buiten het ouderlijk huis. Helaas kwam zijn vader er toch achter dat zijn zoon 'in heidense voetbaldienst de zondagmiddag doorbracht'. Hij reisde VV Friesland achterna toen er een uitwedstrijd op het programma stond. Zodra de spelers het veld opliepen, pikte vader zijn zoon er uit waarmee dit sportavontuur onmiddellijk beëindigd was. Het gezag van de ouders stelde in die tijd tenminste nog wat voor.

Populaire club

In de jaren dertig kon Zwaluwen zich dan eindelijk aan het competitievoetbal wijden. Men sloot zich aan bij de CNVB afdeling Friesland. Sportief gezien deden de Leeuwarders het uitstekend. De kampioenschappen volgden elkaar op. De mogelijkheid om aan het landelijk kampioenschap deel te nemen werd niet benut; de kosten waren te hoog. Na de fusie van de bonden in 1940 streden de Zwaluwen in de afdeling Friesland van de (K)NVB en later de KNVB. De vereniging oefent nog steeds aantrekkingskracht uit op de voetballiefhebbers. In het boek staan de foto's van het seizoen 1998-1999 van veertien senioren- en twaalf juniorenelftallen en vier zaalvoetbalteams. Het meest interessante thema staat in hoofdstuk 21 waarin de praktijk van de commotie aan de orde komt.

Geen naastenliefde

Een goede test voor de beheersbaarheid van de populaire voetbalsport zijn de zogenaamde derby's. Plaatselijke derby's en streekderby's mogen zich altijd verheugen in hoge toeschouwersaantallen en krijgen veel aandacht van de media. Ook de Leeuwarder Zwaluwen kan evenmin dit probleem ontwijken. Spelers kunnen ontspreken, toeschouwers eveneens. Kruisinga schrijft dat 'alle oudere leden van Zwaluwen en alle oudere Blauw Witters weten dat ontmoetingen tussen teams van beide 'zusterverenigingen' zoals ze vroem aangeduid werden en worden, vaak een grimmig karakter hadden'. Hij wijt dit aan de tegenstelling Leeuwarden-Huizum. Immers, de Christelijke voetbalvereniging Blauw Wit '34 is opgericht in Huizum. Een tegenstelling die ook buiten het verenigingsleven door-

**VAAR ZOO
NAAR GOEDE HAVEN!**
HANDELSONDERWIJS
INSTITUUT
DIE L.T. REIDSMAN
EEUWAL 72 — TEL 4762
LEEUVARDEN

Leden en Donateurs
Uw adres voor

**Tabak, Sigaren
en Cigaretten**

is **Bakker's
Sigarenhuis**
Vijzelstraat 17, Leeuwarden
Ruime sortering Zie etalage

Wij kunnen U thans leveren:
**Old Fin. houten kronen
5-ARMIG**

Een midden verlichting die af is
Ook in Wandlampjes
hebben wij iets voor U

Komt U eens bij ons kijken.
Electro-Radio-Techn. Bureau

R. BOOMSMA
Bleeklaan 66 - Leeuwarden

Wenscht U keurig? Bezoekt
bediend te worden? dan

**K. v. d. Horn's
Kapperszaak**
Fr. Halsestraat 20 — Huizum
Beleefd aanbevelend

VOOR UW BANKZAKEN:

**Noord Friesche
Middenstandsbank N.V.**
Willemskade 2 Leeuwarden

Bijkantoren:
Appelscha — Dokkum — Drachten
Franeer — Harlingen en Heerenveen

*Wat zegt
Jan Bakker?* *Iedereen spreekt
er over*

Hoe kan het ook anders, **JAN BAKKER** levert fietsen en banden op bonnen, dezelfde dag af. Radiotoestellen volgens de lijst, alsook naar ik hoop binnenkort Stofzuigers,

Fietsen en Banden zonder bon.

JAN BAKKER
Leeuwrikstraat 165 — Tel. 5588 — Leeuwarden

IN RIJWIELEN, KACHELS,
HAARDEN, RADIO, ELECTRA.

Uit voorraad leverbaar.

Alles zonder Bon.

Kruispelden Aluminium Roeslvrij 10 stuks 145
Scheermesjes 0.10 mm. 10 stuks 25
Prima Engelsche Scheermesjes 0.10 mm. iets apart 10 stuks 45
Scheerapparaten vanaf 55
Potten Snelscheercream 85
Jachtwater, reukloos, prima soort 34
Combinatiekam, grof, fijn en stofkam onmisbaar in groote gezinnen, alleen bij ons 125
Tandpasta, extra groote tube zonder inlevering tube 49
Tandenborstels, zuiver haar 43
Schuifpennetjes, vanaf 12 stuks 45
Shampoo's diverse soorten vanaf 8
Div. soorten Fancsche Parfums vanaf 75
Brilliantine's oude kwaliteit vanaf 99
Nog vele andere koopjes, teveel om op te noemen. Let vooral op naam en adres

K. DE JONG

Noorderstr. 52 hoek Leeuwstr.
Tel. 4186 **HUIZUM** Tel. 4186

Onze naam waarborgt Kwaliteit

**Watersport
Bureau**

B. Rozema

Luxe
Scheepsbouw
Holzumerl. 44
HUIZUM

Slagerij S. VISSER
Zuider Grachtswal 27
(Fa. N. P. Kas Lzn.)
**Rund-, Kalfs- en
Varkensslagerij**

Tevens Uw adres voor
FIJNE VLEESCHWAREN

*Beter dan u
gewend is*
ROEKSTRAAT 45 TEL 4728

Huiseigenaar!

Geen huizenmisère meer!

**HUURINCASSO'S,
TOEZICHT, VERHUUR**
kunt U veilig en billijk
toe verbouwen aan

Van der Made's
Administratie en
Woningbureau

Nieuweburen 131 - Leeuwarden
Telefoon 3290 Beëd. Mak.

Dat er

Nieuwe Schrijfmachines

komen staat wel vast, doch wanneer
kan nog niemand met zekerheid zeggen.

Laat daarom Uw machines nog niet
verwaarlozen doch goed onderhouden,
want ook onderdelen zijn nog schaars.

van den Berg & Kop
Turfmarkt 9 Leeuwarden

nemen nog altijd opdrachten aan,
ook voor het onderhoud van
tel-, reken- en cyclostylemachines

De eerste advertentiepagina van Der Zwaluwen Vlucht, het clubblad dat - vijftien jaar na de oprichting - in augustus 1939 het levenslicht zag (uit: 75 jaar Zwaluwen, het verhaal van een Leeuwarder voetbalclub)

werkte zoals in het kerkelijk leven. 'Van sommige kerkgangers in de gereformeerde Schranskerk is bekend dat ze elkaar niet meer groetten (...). En in Zwaluwengeleden vindt men het nog altijd merkwaardig dat van een middenstandsgezin met vele zonen de jongste helpt bij Blauw Wit ging voetballen nadat de ouderen naar Zwaluwen waren gegaan. Wellicht gebeurde dat uit commerciële overwegingen: zo klanten uit beide kampen houden'.

Signatuur in gevaar

Uiteraard respecteren de beide verenigingen elkaar, maar in het najaar van 1954 liep de verhouding een flinke deuk op. Merkwaardigerwijs gebeurde dat niet in een onderling treffen maar in de wedstrijd Blauw Wit-Heeg. Onder de toeschouwers bevonden zich ook Zwaluwen-aanhangers. Hun gedrag kon

helaas niet door de beugel. Het leverde zelfs enkele commentaren en reacties in het *Friesch Dagblad* op. Leeuwarder Zwaluwen-voorzitter Siemen Wiersma velde in het cluborgaan een hard oordeel over de supporters van beide Leeuwarder verenigingen: 'Wanneer op de ingeslagen weg wordt doorgegaan en geen maatregelen worden getroffen om herhaling te voorkomen, dan lijkt het me het beste om het predikaat 'christelijk' maar voor onze clubnamen weg te halen'. Zover kwam het niet. Maar interessant is dat een prominente voorstander van Christelijke sportorganisaties de vanzelfsprekendheid van de signatuur ter discussie stelde en zich niet daarachter verschool. Dit hoofdstuk uit het jubileumboek mag, wat mij betreft, een aanzet zijn voor verdere discussie.

Drie generaties Hibma en hun boerderij in de Kleine Bouwhoek

Peter van der Meer

Boerenboekhoudingen zijn belangrijke bronnen voor de sociale en economische geschiedenis. Hoe vollediger ze zijn, des te beter stellen ze ons in staat brokjes van de landbouwgeschiedenis uit vorige eeuwen te reconstrueren. Op dit moment zijn meer dan 120 van dergelijke boekhoudingen bekend. Boekhoudingen van vóór 1760 zijn zeldzaam, laat staan als ze een langere periode beslaan. Dat is het geval met het schrijfboek van de familie Hibma, dat aaneengesloten de periode 1698-1824 bestrijkt. Over enkele maanden verschijnt het bij de Fryske Akademy. Een impressie.

Drie generaties

Zowel hier als in het buitenland beslaat een boerenboekhouding doorgaans niet meer dan één generatie. Maar deze schriftelijke nalatenschap van de familie Hibma schetst ons één en een kwart eeuw bedrijfsgeschiedenis van een gemengd landbouwbedrijf. In die tijd hebben drie generaties Hibma het bedrijf met wisselend succes geleid. Het eerste deel heeft vooral betrekking op het eigen bedrijf en geeft veel informatie over de bedrijfsvoering, het financieel beheer, de opbrengsten en de arbeidslonen op het bedrijf. Het tweede deel heeft de vorm van een kroniek, waarin tevens uitgebreid aandacht wordt geschonken aan zaken buiten het eigen bedrijf. Het bevat onder meer interessante informatie over de familie Hibma zelf en andere wederwaardigheden. Wijbe Jans doet bijvoorbeeld verslag van het pachtersoproer in 1748 en van het redden van een kind van de verdrinkingsdood. De uitgave is tenslotte ook voor genealogen van belang, vanwege de namen van de knechts en meiden (die in een bijlage zijn verwerkt). De boerderij van de Hibma's lag in de buurschap Sopsum onder Achlum (Franekeeradeel) op een uitloper van de Kleine Bouwhoek van Wonseradeel. De terp Sopsum zelf ligt op de grens van kalkrijke lichte klei in het noorden en zware, kalkarme knipklei ten zuiden ervan. Volgens de florieencohieren behoorde in totaal 84 pondemaat (30 hectare) land aan het bedrijf. Met behulp van de prekadastrale atlas van Frjentsjer en Frjentsjerteradiel was het mogelijk het grondbezit van de Hibma's in kaart te brengen. Het staat op het bijgaande kaartfragment afgebeeld en lag in de latere

Achlumer Noorderpolder. De Hibma's huurden soms ook land bij, zoals van 1748 tot 1760, toen een nabijgelegen boerderij op Sopsum werd gepacht.

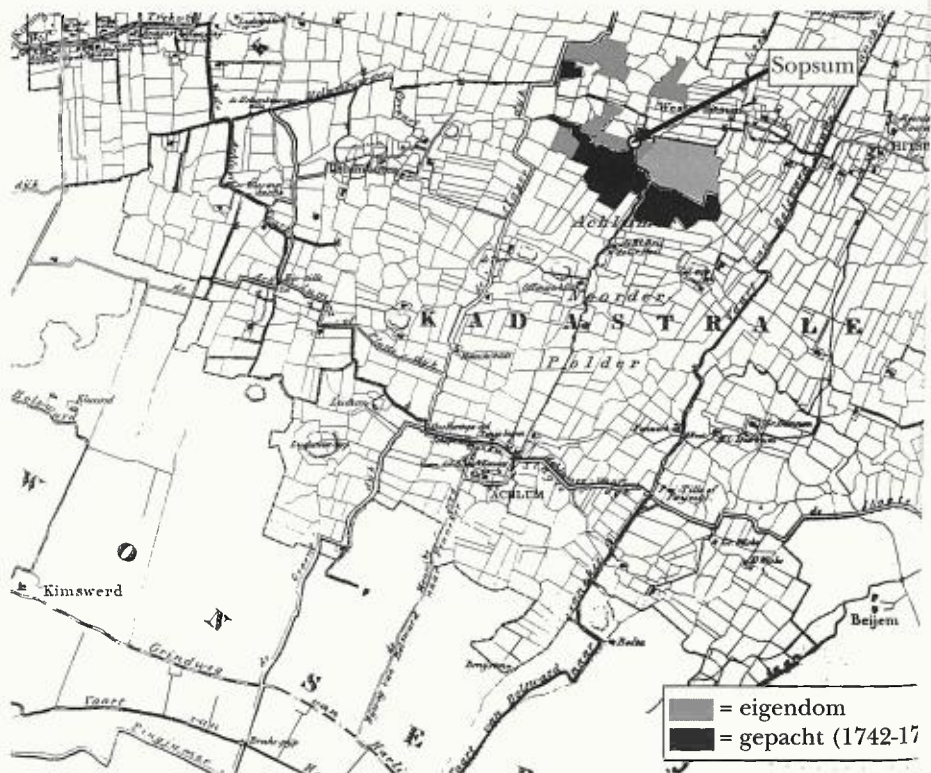
Veertien stuivers

De boekhouding wordt bewaard in het Ryksargyf in Friesland te Leeuwarden. Het ingebonden boek met leren kaft is 20 cm hoog en 15 cm breed. Het handschrift bestaat feitelijk uit twee delen: het eerste deel omvat 95 dubbel beschreven pagina's boekhouding, het tweede deel

bevat een kroniek van 33 pagina's, eveneens dubbel beschreven. De tekst is in het Nederlands geschreven, hier en daar gelaardeerd met Friese woorden en uitdrukkingen.

Spahr van der Hoek gebruikte gegevens uit het schrijfboek voor zijn *Geschiedenis van de Friese landbouw* uit 1952, maar gaf aan dat het als vermist werd beschouwd. Hij had gebruik gemaakt van aantekeningen die Obe Postma eerder van had gemaakt. Naderhand dook het handschrift op in de Provinciale Bibliotheek en uiteindelijk werd het overgebracht naar het Ryksargyf. Het schrijfboek werd bijgehouden door drie generaties van de familie Hibma. Jan Wijbes (1672-1733) kocht op 1 mei 1697 voor veertien stuivers een schrijfboek om daarin voortaan van jaar tot jaar te noteren wat de belangrijkste ontvangsten en uitgaven waren van zijn boerenbedrijf. Hij was toen nog boer op

De ligging van het land van de Hibma's, ingetekend op de Eekhoff-kaart van Franekeeradeel. Het noordelijke complex was het eigendom van de familie. Het overige werd bijgepacht

Gemaak van't Noot 1761 gewassen
zijnde ons 21ste jaar

27 lopen Winterkoorn a 40 fls - / 62 - 2 - 0
 19 lopen Rogge a 63:69 en 70 fls - / 65 - 14 - 0
 17 lopen Sommerkoorn a 40 fls - / 39 - 2 - 0
 10 1/4 lopen Haaver a 44 en 40 fls - / 230 - 10 - 12
 33 lopen Weet a 4 gld 6 fls - / 141 - 10 - 0
 20 1/2 lopen tresp. Bonen a 50 1/2 fls - / 72 - 5 - 0
 10 3/4 wite orlen 2 1/2 platlands bonen
 resten Kroode en peerdewort t. j. 15 - 15 - 0
 in't geheel - / 627 - 7 - 4
 van de koeijen gemaakt bi. de / 342 - 0 - 0

Gemaak van Noot 1762 gewassen
zijnde ons 22ste jaar

1 1/2 ponden 15 lopen Winterkoorn a 40 fls - / 34 - 10 - 0
 4 1/2 ponden 53 lopen Rogge t. lopen 3 gld
 55 lopen Haaver na oudermaat 34 fls - / 150 - 4 - 0
 94 lopen Weet t. lopen 24 fls - / 347 - 16 - 0
 4 1/2 lopen vooring Weet a 33 fls - / 11 - 15 - 0
 Dit Jaar van de Koeijen bi. de / 655 - 9 - 0
 365 - 0 - 0

Gemaak van't Noot 1763 gewassen zijnde ons 23ste jaar

3 ponden maagte looren 1 1/2 lopen verhoogt voor 4 - 0 - 0
 1 1/2 ponden: weet verhoogt 4 lopen t. lopen 40 gld is 118 - 10 - 0
 3 ponden: rogge verhoogt 39 1/2 lopen 4 lop. 50 fls is 90 - 15 - 0
 12 1/2 ponden: haaver 10 1/2 lopen 20 1/2 132 1/2 139 1/2 208 - 12 - 0
 3 1/2 ponden: tresp. ordel en bonen de bonen 10 gld
 van 53:54 49 1/2 gld or 7 en 40 fls - / 86 - 10 - 12
 Dit Jaar van koeijen gemaakt - / 404 - 16 - 4
 447 - 3 - 12
 202 - 0 - 0

Pagina uit het schrijfboek met aantekeningen van Jan Wijbes Hibma over de opbrengst van het gewas ('t Noot) en de runderen in de jaren 1761-1763

Liemterp ten noordoosten van Menaldum. In het voorjaar van 1702 aanvaardde hij het bedrijf te Sopsum. De gebouwen nam hij over tegen taxatiewaarde. Ze werden de eerstvolgende jaren grondig verbouwd: in 1703 het voorhuis en in 1704 de schuur. Vanaf dat moment kregen zijn boekhoudkundige aantekeningen ook een meer structureel karakter.

Welgestelde eigenerfde

Jan Wijbes overleed op 3 maart 1733. Voor zijn begrafenis en het rouwbetoon, zo leert ons het schrijfboek, werd in totaal meer dan 78 gulden uitgegeven. De timmerman ontving daarvan 18 gulden voor het maken van de kist. In totaal waren er 160 gasten. Zij gebruikten 2 halfkan brandewijn (voor 50 stuivers) en een vat bier (5 caroliguldens). Voor de begrafenis van zijn weduwe Sijske Gerbens in 1741 werd 'slechts' 47 gulden uitgegeven, hoewel daarbij op 200 gasten gerekend was. De zoon van Jan Wijbes, Wijbe Jans (1703-1775) nam de zorg voor het schrijfboek over. De familie had er aanvankelijk niet op gerekend dat hij het boerenbedrijf zou kunnen overnemen. Op jonge leeftijd (in 1704) werd Wijbe Jans namelijk ernstig ziek. Zijn vader schreef: 'Den 17 juli is ons Wijbbe Jans wat siick geworden en alsoo hij een weijnigh sick waer, moet hij inwendigh termijn [=stuipe] gehadt hebbe, dewijl hij de vrijdaghs noch konde gaen en de saterdaghs waer sijn een beentie slap, ja sonder krachten.' Enkele jaren lang werden tal van chirurgijns en dokters geraadpleegd, tot in Groningen toe. Jan Wijbes hield nauwgezet bij wat de kosten waren, maar vermeldde niet of de behandelingen van de kinderverlamming ook resultaat hadden.

Sopsum, anno 1999. De boerderij van de Hibma's bevond zich op de plek tussen beide 'pleatsen', hier gefotografeerd vanuit het oosten (foto: Klazien Schroor)

In mei 1717 werd Wijbe Jans bij de plaatselijke schoenmaker in Achlum uitbesteed. Dit was blijkbaar geen groot succes, want in het eerste kwartaal verzuimde hij tien dagen, het tweede kwartaal

taal twintig en het derde kwartaal zelfs 28 dagen. Kennelijk was zoon Wijbe niet in de wieg gelegd voor schoenmaker. Als boer deed hij het bepaald beter. Na het overlijden van zijn moeder zette hij het bedrijf op energieke wijze voort. In het Quotisatiekohier van 1749 werd Wijbe Jans aangeduid als 'een zeer welgesteld eygenerfde boer' en aangeslagen voor 95 caroliguldens, 15 stuivers, 4 penningen. Hij behoorde daarmee tot de welgestelden van Achlum. In Franekeradeel werd 46 % van de boeren aangeslagen voor 50 cg of meer; bij de niet-boeren behoorde slechts 8 % tot deze hoogste klasse. Wijbe Jans was één van de 'dorpsgecommiteerden' die het Quotisatiekohier van Franekeradeel op 4 september 1749 ondertekenden. Ook de speciekohieren uit de periode dat de tweede boerderij werd gepacht laten zien dat Wijbe Jans tot de hoogstaangeslagenen van Achlum

De terp Sopsum waarop de Hibma's in de achttiende eeuw hun landbouwbedrijf uitoefenden (foto: Klazien Schroor)

behoorde. Doorgaans had hij in de periode van 1748 tot 1761 ook het grootste areaal bezaaid land van het dorp.

De Achlum van 1811

Hij werd op het bedrijf opgevolgd door zijn zoon Jan Wijbes Hibma (1756-1789). Na zijn overlijden was zijn weduwe Antje Sijbouts 'schrieverse deses boek'. In 1811 was zij één van de 39 personen die toetraden tot de dat jaar opgerichte Assurantie-Maatschappij "Achlum". Zij verzekerde de schuur en het binnenhuis voor f 3600 en het 'reeuw' (landbouwwerktuigen) plus inboedel voor een bedrag van f 1500. In 1819 behoorde zij als 'de weduwe van Jan Wiebes Hibma' nog steeds tot de deelnemers in de Onderlinge Brand-Assurantie-Societeit. Ze overleed op 11 oktober 1824 op 69-jarige leeftijd, hetgeen in het boek wordt vermeld door haar schoonzoon Frans Popes Winia. Met deze aantekening eindigt het schrijfboek. Op 20 oktober 1825, ruim een jaar na de dood van Antje Sijbouts Hibma, werden de boerderij en het land door de erfgenamen verkocht. Na meer dan honderd jaar was het landbouwbedrijf niet meer in handen van de familie Hibma. Blijkbaar was niet één van de erfgenamen in staat om de overige erfgenamen uit te kopen. Daar kwam nog bij dat de boerderij niet vrij van grote schulden was.

Vragen

De meest intrigerende vraag in deze bedrijfsgeschiedenis is dan ook, hoe het mogelijk was dat de familie in de slechte jaren aan het eind van de zeventiende eeuw - de startperiode van het bedrijf - zo goed heeft 'geboerd' en dat het in een periode van economische bloei ten onder is gegaan. Waren daarbij persoonlijke omstandigheden

van doorslaggevende aard? Kennelijk was de grondvester van het familiebedrijf, Jan Wijbes, een man die het boerenvak verstond. Ook zijn zoon Wijbe Jans opereerde, zoals we zagen, succesvol. De economische omstandigheden waren toen niet al te gunstig en het bedrijf werd regelmatig getroffen door de veepest. Wijbe Jans en zijn vrouw investeerden echter veel in de verbouwing van de bedrijfsgebouwen en pachtten er op een gegeven moment zelfs een boerderij bij. Of was dat laatste nu juist de sleutel tot hun succes? De vraag kan worden gesteld of de plotselinge dood in 1789 van de derde in de rij, Jan Wijbes Hibma, het begin van een periode van verval inleidde? Was zijn weduwe niet in staat om goed leiding te geven aan het bedrijf? Een antwoord op de laatste vraag valt moeilijk te geven, omdat zij in het schrijfboek geen melding meer maakte van de opbrengsten. Onduidelijk blijft overigens ook waarom zij tijdens haar leven niet werd opgevolgd door haar oudste zoon Wijbe Jans Hibma? Was deze niet capabel genoeg om het bedrijf voort te zetten? En waarom schreef niet hij, maar schoonzoon Frans Popes Winia de afsluitende zinnen in het schrijfboek? Was er soms ruzie in de familie? Op deze vragen kon helaas geen antwoord worden gegeven. Het schrijfboek geeft geen aanwijzingen in die richting en verder gegevens ontbreken.

Bedrijfsresultaten

De aard van het bedrijf veranderde na de verhuizing naar het gemengd bedrijf in Sopsum. De productie van zuivelprodukten werd minder belangrijk. Werd voor die tijd nog regelmatig melding gemaakt van geleverde hoeveelheden kaas en boter, nadien gebeurde

dat slechts incidenteel en werd de verkoop van granen en peulvruchten de voornaamste bron van inkomsten. De verschillende gewassen die verbouwd werden waren: tarwe, haver, rogge, gerst (vaak ook wintergerst), grauwe 'orten' (kapucijners), verschillende soorten bonen (terpbonen, tuin- of grote bonen) en tenslotte griemank (een mengsel van erwten en bonen, dat als veevoer diende). Zeer incidenteel werd ook koolzaad verbouwd.

Het grondgebruik en het areaal van het bedrijf zijn aan de hand van de opbrengsten en de mededelingen daarover in het boek goed te reconstrueren. Zoals gezegd besloeg het bijbehorende grondbezit in totaal 84 pondemaat (31 hectare). Gedurende een aantal jaren werd melding gemaakt van de hoeveelheid grond die werd gebruikt. In het algemeen was er in de periode van 1721 tot 1777 gemiddeld zo'n 29 pondemaat land (11 hectare) in gebruik als bouwland. Dat zou in principe betekenen dat de resterende 55 pondemaat (20 hectare) als weiland zou hebben gediend. In 1721 en 1724 was 38 pondemaat (14 hectare) in gebruik als bouwland, maar in 1742 was er slechts 20 pondemaat (7 hectare) bouwland. In 1729 werd bijvoorbeeld 34 %, ofwel 10 pondemaat, voor de verbouw van tarwe bestemd; 8 pondemaat of 27 % voor peulvruchten, 7 pondemaat ofwel 24 % voor gerst en $4\frac{1}{2}$ pondemaat of 15 % voor haver.

De voornaamste inkomstenbron vormden de opbrengsten uit de verkoop van landbouwprodukten, granen als tarwe, haver en gerst voorop. De graanprodukten, maar ook vlees en af en toe kaas, werden in de buurt verkocht. Deels verkocht men aan lokale middenstanders en handelaren (zoals bakkers en graankopers) en anderzijds aan familie en aan particulieren.

Golven van veepest

Zoals gezegd waren de inkomsten uit de veeteelt minder belangrijk. De omvang van de veestapel wordt een aantal keren vermeld: in 1719 16 stuks vee, in 1745 24 stuks vee en in 1756 26 stuks vee. Belangrijk zijn de passages die gaan over de gevreesde veepest die in de achttiende eeuw ongenadig huishield. Met korte onderbrekingen heerste de rundveepest in Friesland gedurende een drietal perioden: 1713-1719, 1744-1767 en van 1768-1786. Ook het bedrijf van de Hibma's ontkwam niet aan de veeziekte. Op 2 januari 1719

noteerde Jan Wijbes: 'In dit ons dorp Achlum sijn wel 9 of 10, die haer geheele hoornvee hebben verlooren. Ja, eenige komen se voor de tweedemaal, ja de darde te verliesen en oock eenige tot noch toe geheel vrij, waeronder wij sijn, de Heere sij gelooft en gedanckt.' Zijn bedrijf was toen nog niet getroffen, maar dat zou niet lang meer duren. Korte tijd later moet hij ongetwijfeld met pijn in zijn hart hebben opgeschreven. '1719 hebben wij se verloor- en ontrent Alderheiligen: van 16 maer 3 overhouden, soo 13 verlooren. Twee rieren en een oude koe overhouden.' Ook bij volgende gelegenheden werd duidelijk welk een ramp de veepest was. In 1745 verloor men achttien stuks vee, vier jaar later zestien beesten en in 1760 nog eens dertien stuks.

Personeel

In principe was het personeel van mei tot mei in dienst. Meestal 3 á 4 personen; grootfeint of eerste knecht, de jongfeint ook wel jonge of tweede knecht genoemd, de grootmeid en kleine meid. De lonen werden aan het eind van het bedrijfsjaar, op 12 mei ('âlde maaie'), verrekend. In sommige gevallen werden voor speciale uitgaven of gelegenheden, bijvoorbeeld een kermis of jaarmarkt in de buurt, kleine bedragen voorgescho- ten. Het salaris hing niet alleen af van de functie, maar ook van de ervaring. Zo kreeg de eerste knecht Durk Jeltens in zijn eerste jaar (1717) 55 gulden; het tweede jaar ontving hij 66 gulden. Naast een geldbedrag werd het personeel ook in natura uitbetaald; zoals bijvoorbeeld een paar schoenen, maar ook voor het schoenlappen, kledingstukken, wanten, sokken, schort, lapgaren of spelden ging de beurs open. De meeste werknemers bleven maar een paar jaar, een enkele uitzondering daargelaten.

Roddel en achterklap

Vele persoonlijke zaken maken het handschrift interessant. Zo lezen we daaruit, dat de Hibma's doopsgezind waren en zich nauw betrokken voelden bij de lokale geloofsgemeenschap. Regelmatig werd geld geschonken aan de doopsgezinde gemeente, eerst te Menaldum en later aan de gemeente te Franeker. Zij behoorden daar tot de 'Oude Vlamingen', die zich in 1586 hadden afgescheiden en hun bijeenkomsten hielden in de Schoolsteeg. Jan Wijbes en Wijbe Jans trouwden opvallend genoeg tweemaal: in de doopsgezinde zowel als in de 'gerevermeerde' kerk. Wijbe Jans was tevens doopsgezind voorganger te Franeker. Ontroerend is het stichtelijk woord dat Wijbe Jans ter gelegenheid van zijn huwelijk met Trijntje Jans in 1745 neerschreef. Het was geen gewoon huwelijk. De bruid was twintig jaar jonger dan haar echtgenoot en had voordien dertien jaar als meid op het bedrijf gewerkt. Zij kregen drie kinderen, twee dochters en een zoon. Als om zich te verdedigen tegen de roddel en achterklap die dit ongewone huwelijk kennelijk zou oproepen, dichtte Wijbe Jans de volgende regels:

*Veel achten 't niet bequaam om wel
te kunnen paaren
Te treden in de echt, dus ongelijk
van jaaren,
Maar daar de vrees Gods beheerscht
een rein gemoet
Daar maakt de liefde' en vreed' het
houwelijk nog soet.
Dus ongelijk in liefde' en vree, ik seg
veel beeter ist,
Als van gelijke jaaren mee en dan
met veele twist.*

De muzikale Gouvernante

De Stichting Nassau en Friesland organiseert op 11 november aanstaande een lezing ditmaal verzorgd door haar voorzitter, de heer Bearn Bilker, met als onderwerp: Carolina, Prinses van Oranje-Nassau, Fürstin von Nassau-Weilburg, de muzikale Gouvernante.

Prinses Carolina (1743-1787) werd in Leeuwarden geboren in het Stadhouders- lijk Hof. Ze was erg muzikaal, ze zong voortreffelijk en speelde clavecimbel. Na de dood van haar grootmoeder, prinses Maria Louise (Marijke Meu) werd ze zelfs een jaar lang Gouvernante van Friesland. Tot tweemaal toe nodigde zij de jonge Wolfgang Amadeus Mozart uit aan haar hof. Deze droeg muziek aan haar en aan haar broer, stadhouder Willem V, op.

De correspondentie die Carolina haar leven lang verzorgde geeft een helder inzicht in haar karakter: een boeiende persoonlijkheid die haar leven in dienst stelde van haar gezin, haar familie en vooral van de muziek.

Tijdens deze Nassau-lezing zal muziek ten gehore worden gebracht van de componist Mozart, die tijdens zijn periode in Nederland gecomponeerd werd.

De lezing vindt plaats in de Waalse Kerk, Grote Kerkstraat te Leeuwarden. Aanvang 20.00 uur.

Een deel van de landerijen van de Hibma's lag in de bocht van de Slachtedijk. Bij het geboomte rechts lag de nabije buurschap Kie (foto: Klazien Schroor)

It âldste tsjerkhôf fan Hurdegaryp?

Meindert Schroor

Yn it ôfrûne desennium hat in kombinaasje fan argeologysk en histoarysk ûndersyk frijwat nije fynplakken opsmitten, dêr't fan oannommen wurde mei, dat hja de âldste ûntginningsbases foarmen fan noch besteande of ûnderwiens ferdwûne doarpen. Wy neame ûnder oaren Kloesewier, Gangolfstsjerk, Wynjeterp en Eagmaryp. Oer de âldste resten fan Suwâld waard yn de ôfrûne *Fryslân* (1999-2) publisearre. Dizkear in besykjen om it fol-midsieuske Hurdegaryp werom te finen.

Nije teoryen

De lêste fearnsieu binne de teoryen oer it ûntstean en de fierdere romtlike ûntjouwing fan delsettings yn de sân- en feangebieten fan Noardwest-Europa folslein feroare. Oan de santiger jierren ta gou as paradigma dat it gros fan de doarpen ûntstien wie op hegere plakken yn it lânskip, bygelyks op sânreagen. Nei de oarloch waard lykwols mear en mear bekind oer de fysyske eigenskippen fan fean. Troch bygelyks ikkerbou, it ûntwettersjen en dêrmei it bleatstellen fan fean oan de soerstof yn de loft kin fean hiel flot fertarre, sette, sakje of sels folslein ferdwine. Op guon plakken yn de fean- en sângebieten kin it oarspronklike meanfjild dan ek meters heger lein hawwe. Hast de hiele delsettings-skiednis fan grutte dielen fan Fryslân koe op 'e nij skreaun wurde. Sa bygelyks dy fan de Súdeasthoeke. Fan de doarpen dêre ornearre Bouwer noch yn syn yn 1970 ferskynde dissertaasje oer *Cultuurlandschapsvormen aan de westzijde van het Drents Plateau*, dat hja op de heechste plakken op de sânreagen ûntstien wiene. De nije opfetting hâldt ek yn, dat ferdwûne en besteande wetters en hjoeddedei leechlizzen- de gebieten - om koart te kriemen - ek as âldste ûntginningsbases tsjinje kind hawwe foar doarpen. Dat binne dan delsettings dêr't it ferbân fan mei ien of mear wetterkes tsjintwurdich net of amper mear oant oanber is. Fan sokke doarpen liket ek Hurdegaryp in moai foarbyld te wêzen.

Ferpleatst

Dat der in ferbân bestie tusken Hurdegaryp en it súdlik fan de Wide Ie situarre Garyp leit sa te sjen foar de hân, hoewol't beide sa'n fiif kilometer útinoar lizze. De betsjutting fan beide doarpsnammen is net spektakulêr te neamen. Ga wiist op in beskate krite of

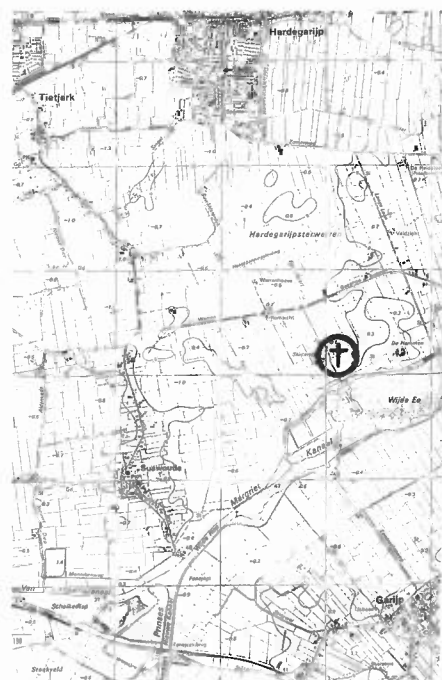
in doarpsgebiet en ryp liket ôflaat fan ripa. Dit Latynske wurd sil yn dit gefal moai grif 'kant', 'wâl', 'oere' of noch âlder 'ouwer' betsjut hawwe. It kin hast net oars dat dy 'wâl', yn it gefal fan Garyp, de kant fan de Wide Ie wie - no ûnderdiel fan it Prinses Margrietkanaal. Om dit doarp te ûnderskieden fan it súdlike Garyp soe it, oant no ta ûnfeklearre, adjektyf *hurde* oan de namme fan syn noardlike pendant tafoege wêze. No is it probleem dat Hurdegaryp hjoeddedei wol hiel fier fan de Wide Ie ôfleit; himelsbreed al gau sa'n trije kilometer. It forinzedoarp is boppedat folslein op it ferkear mei Ljouwert en de Grinzerstrjitwei oriïntearre. Al yn 1664 wie de 'Buyrte van Hardegaryp' hjir te finen. Dêrwei rûn it ferkear nei Swarteweisein en Ljouwert oant 1830 noch fia Ryptsjerk, wylst de Simmerwei doe noch de 'Ryd wech na Groeningen' wie. Mei dêrom waard de tsjerke al yn 1711 nei it tsjintwurdige plak oan wat no de Ryksstrjitwei hyt, ferpleatst. Omt dy ferpleatsing histoarysk sjoen frij resint plakfûn hat, bleau it âlde tsjerkhôf bekind en waard dizze namme ek ôfprinte op de gritenijkaart fan Tytsjerksteradiel (1847) yn Eekhoff syn ferneamde *Nieuwe Atlas van de provincie Friesland*. Ek de foar de tsjerke oer steande weem (prysterhûs) stiet hjirop oanjûn. Hy leit ûnder de sportfjilden en de strjitnamme Preesterlânswei ferwiist nei dit tsjerklike ferline. Yn 1974 brochten opgravings op it westlike eilântsje yn it parkje tusken de Simmerwei en de Jintewarren de fûneminten fan de âlde, yn of nei 1711 ôfbrutsen, Hurdegarypster parochytsjerke foar it ljocht.

Eksintrysk

Al mei al like dêrmei de lizzing fan it let-midsieuske Hurdegaryp wol fêststeld te wêzen en wol yn de omkriten fan de Simmerwei. Yn syn bijdrage oer

de âlde tsjerke oan *Horizon* (1998, nû. 2), it blêd fan it Streekmuseum en de Volkssterrewacht Burgum, datearre Klaas Henstra it begjin fan de bou, mei sjoen de dêrby brûkte dowestien, op de earste helte fan de tolfde ieu. Der binne lykwols oanwizings om te ûnderstellen dat it hjir wolris om werbrûkte dowestien gean kin en dat de yn 1974 opgroeven tsjerke mooglik letter boud is, of al least in âldere foargonger hân hat. Wa't de âlde doarpsgrinzen fan Hurdegaryp en it tsjintwurdige doarp op in hjoeddeiske kaart ôfbyldet, falt net allinne it frij grutte doarpsgebiet op, mar ek de tige eksintryske lizzing fan it doarp dêryn. Sjoen it plak fan de let-midsieuske tsjerke moat it doarp ek eartiids al tige noardlik lein hawwe, fier fan de Wide Ie al least. It is bekind dat tsjerken ornaris as lêste ferpleatst waarden, op it stuit dat de bewenners fan de measte pleatsen en huzen al lang en breed nei in heger en droeger stee opskood wiene. In moai foarbyld fan dit 'êfterbliuwen' fan in tsjerke biedt ek hjoed noch it Drintske doarp Kolderveen by Meppel.

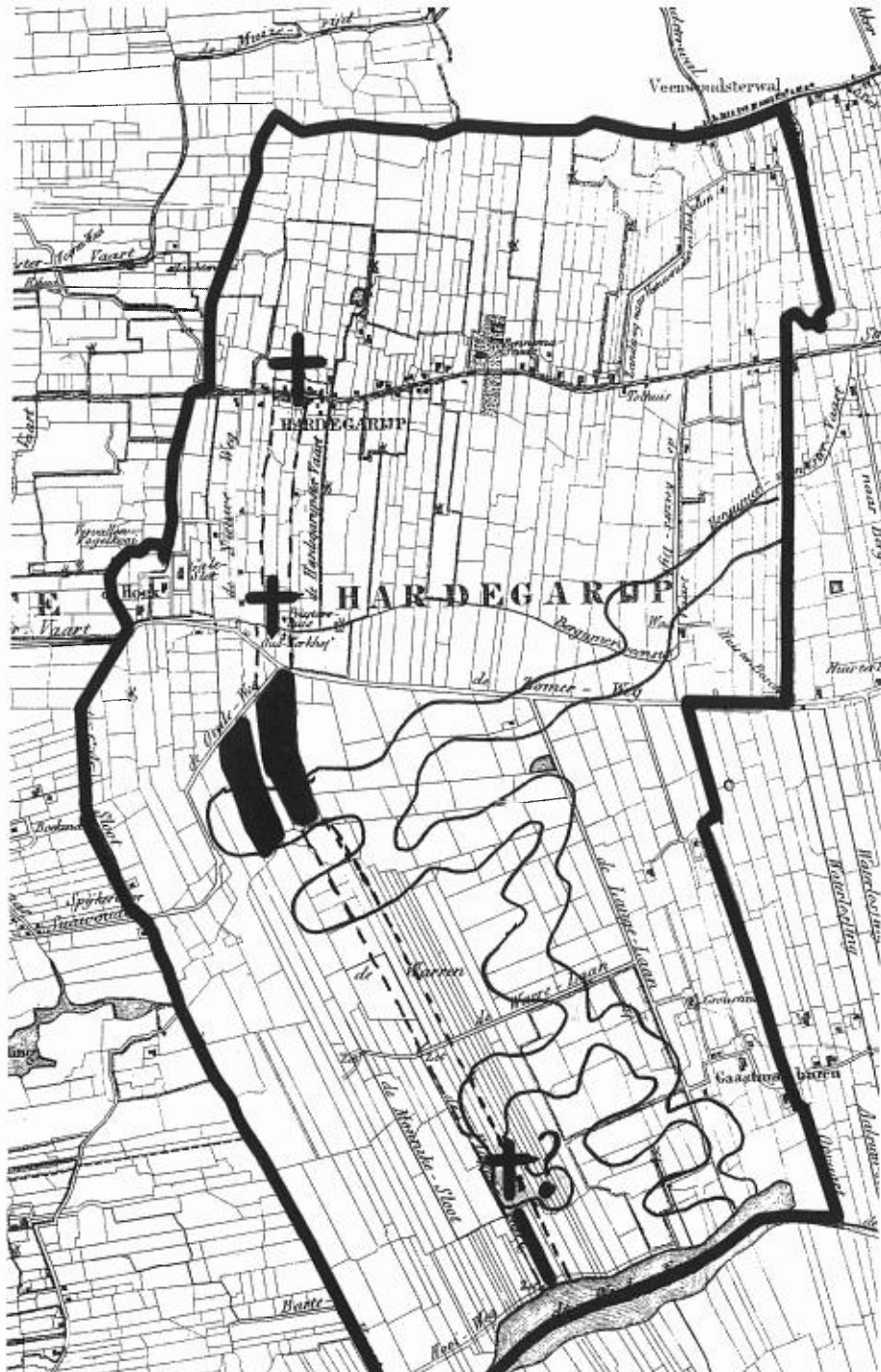
It ûnderstelle plak fan it tsjerkhôf op de resinte topografyske kaart 1:25.000 (Topografische Dienst, Emmen)

Gaastmabuorren

Yntusken sille de Hurdegarypsters net it folsleine doarp opskood hawwe. It ferpleatsen fan in hûs of pleats bleau útsoarte achterwegen as soks net echt needsaaklik wie. Salang hûs en boulân der net regelmjittich ûnderstrûpten, bleau men dêr't men wie. Yn it súdeastlike part fan it âlde doarpsgebiet bleaun de pleatsen likernôch op dy steeën dêr't hja ea ûntstean wiene, mei út en troch faaks in lytse opskowing. It âlde doarpsgebiet grinze, lykas wy boppe skreauwen, yn it suden oan de Wide Ie en hie de Gaele- en Bartesleatten as swetten yn it westen. Nei it easten ta rikte Hurdegaryp justjes foarby de lêste bocht yn 'e Hillamawei krekt foar de kom fan Burgum, wêrfan de kearn namers ek folle eastliker om tsjerke en Berchkleaster hinne lei. Dit part fan it doarp mei de Langeleane as in soarte fan noard-súd as, hyt Gaastmabuorren. It feit dat de Grovestins - oant it ôfbaarren dêrfan yn 1829 - yn dizze hoeke stie, ûnderstreket it belang fan dit súdeastlike part fan Hurdegaryp. Faaks wenne de doarpsshaadling op dy âld stins. It adjektyf gaast wiist op de hegere lizzing en de oanwêzigens fan sân oan it oerflak. Oan de noardkant fan de Hillamawei ûnderstreekje âlde esdekken (sn. eerdgrûnen) dat wy hjir mei âld kultuerlân te krijen hawwe. Dit sil it grutste part foarme hawwe fan de '194 akkeren

Gaastmabuorren anno 1999. De hûzen en pleatsen hjir steane op de âldste bewenningsas fan Hurdegaryp (foto: Klazien Schroor)

It kaartsje jout it doarpsgebiet fan Hurdegaryp mei dêryn de foar in part hypotetyske opskowing fan de tsjerke. De westlike begrinzing fan de sângrûnen en it tsjerkelân súdlik fan de Simmerwei (swart) stiet oanjûn

seedlân', dêr't Hurdegaryp mei yn it Register van den Aanbreng út 1511 stiet. Der is noch in reden wêrom krekt dit súdlike Gaastmabuorren in wichtich en âld part fan it histoaryske Hurdegaryp liket. Neffens de Tegenwoordige staat (1785) joech 'een oud verdrag' de acht stimmen fan Gaastmabuorren likefolle gewicht as de 24 oare stimmen ûnder Hurdegaryp. It leit foar de hân om de âldste bebouwing fan dit doarp hjir en dus folle súdliker as it let-midsieuske Hurdegaryp te sykje, mar betsjut soks dan, dat in in eventuele âldste tsjerke ek ûnder de buorskip Gaastmabuorren

lein hat? Nei alle gedachten net. Wol moatte wy de âldste ûntginningsgas fan Hurdegaryp, dat liket wol wis te wêzen, yn it ferlingde en westlik fan Gaastmabuorren sykje, dus tichteby de Wide Ie. Hurdegaryp sil dus in 'gea' oan de 'ripa' fan dat wetter wêst ha.

Warren

Ien fan de manieren om fêst te stellen oft it fol-midsieuske Hurdegaryp yndie ek tichteby de Wide Ie lein hat, is te besykjen it âldste tsjerkhôf wêrom te finen. Dat liket makliker as it is, want de Hurdegarypster Warren westlik fan Gaastmabuorren besteane út lege, moerige podsolboaiems. Dat binne sânboaiems dêr't de boppelizzende heechfeenlaach út ferdwûn is, mar

feanresten yn it profyl oerbleaun binne. Tsjin de Wide Ie oan lizze saneamde koopfeangrûnen, mei sân op net al te grutte djippte. Ferspraat oer it gebiet fine wy de restanten fan dôben, dêr't in part fan wer saneamde pingoruïnes binne. De grutste dôbe is de saneamde Sluiterspoel oan de Flappefeart. Dizze feart streamt fan it noardwesten nei it súdeasten troch de Warren. Mei it sakjen fan it meanfjild moat de bebouwing hjir al yn de tolfde of trettjinde ieu ferdwûn wêze om pas nei 1900, doe't Suwâld en Tytsjerk fia De Warren en Gaastmabuorren op 'e nij mei elkoar yn ferbining brocht waarden, op inkelde plakken werom te kearen. Fanwege de wetteroerlêst waarden de leechste gebieten as healânen brûkt en úteinlik

yn smelle opstrekke kavel ferparte. Dy foarmen tegearre de saneamde warren of 'wren' sa't wy dy yn it *Beneficiaalboek* (1543) werom fine. De grins fan de sângrûnen mei de moerige grûnen is op de âldste kadaasterkaart en Eckhoff syn gritenijkaart fan 1847 noch goed te sjen. De earstneamde grûnen werkenne we oan de blokkerkaveling westlik fan de Lange Leane. Fierder nei it westen lizze de wietere, moerige boaiems dy't yn in folle tichtere, opstrekjende warrenferkaveling ferparte wiene.

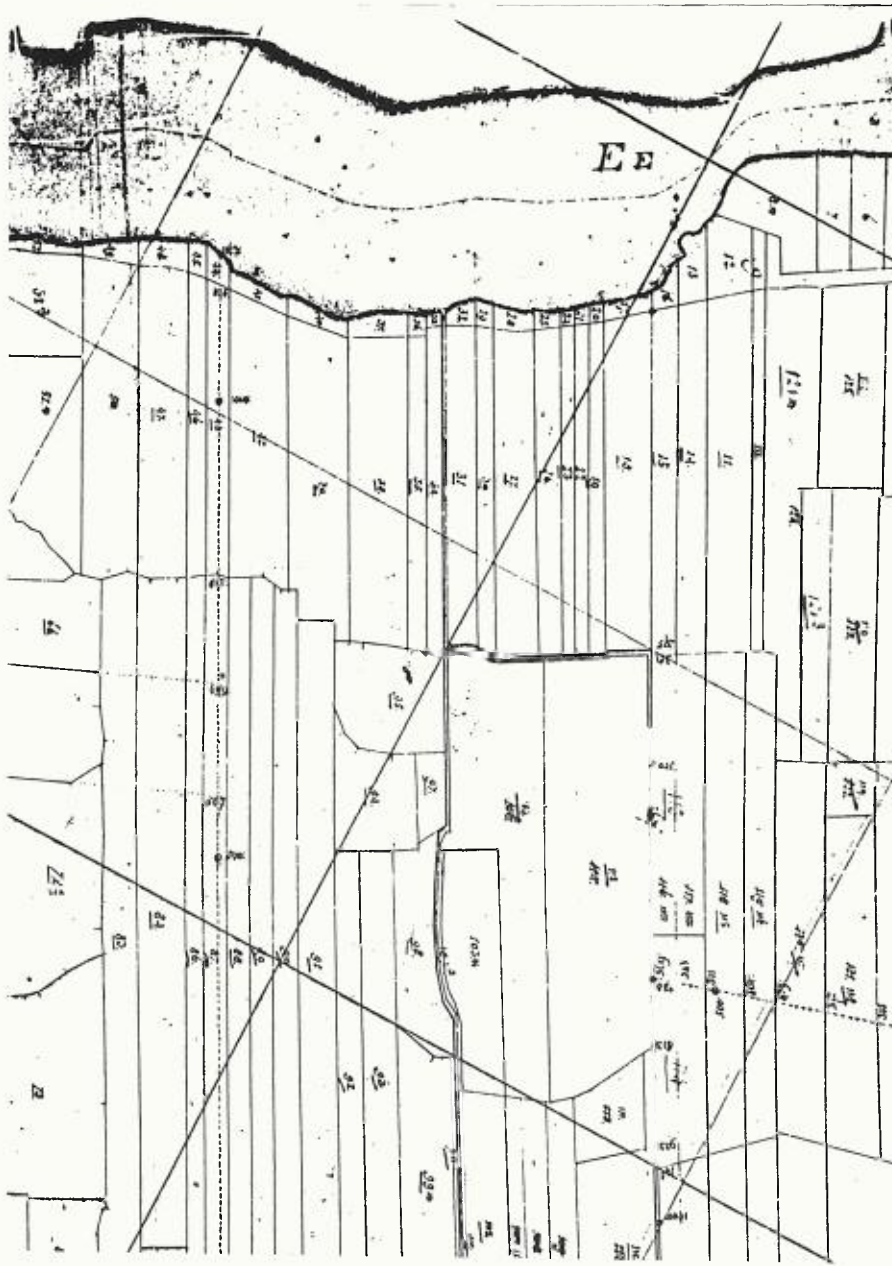
Tsjerkekavel

By tsjerkeferpleatingsen skode de tsjerke as regel binne de saneamde tsjerkekavel op. Op sawol de âldste kadaaster- as de Eckhoffkaart falle twa yn mekoars ferlingde lizzende perselen op, dy't in min ofte mear fjouwerkante foarm hawwe en ek frij goed yn in tsjerkekavel pleatst wurde kinne. De perselen wiene yn 1828/1832 kadastraal bekind as Hurdegaryp, Seksje C, De Warren, nûmers 95 en 205. De tsjerkekavel sil grif as in stripe lân fan de Wide Ie nei de let-midsieuske tsjerke oan de Simmerwei en fierder nei it noarden opstrekt hawwe. Dêrby foarme de Flappefeart nei alle gedachten de westlike begrinzing fan de tsjerkekavel. Mooglik lei hjir justjes westlik noch in opstrek tsjerkelân mei de Muontsesleat as westgrins. Fan de eastlike (tsjerkekavel) fine wy yn 1828 fierders allinnich in stikje lân werom (nû. C 35) dat tusken it súdlike fjouwerkante perseel (nû. C 95) en de Wide Ie lei. Dit strypke lân en C 95 moatte restanten west hawwe fan in oait folle grutter tsjerkebesit dat him oer de folsleine lingte fan it doarpsgebiet útstrekt hawwe sil. Fierders beheinde it grûnbesit fan de Herfoarme Tsjerke fan Hurdegaryp him yn de Warren (yn 1828 alteast) ta in trijetal stikken lân. Dy leine rûchwei tusken it noardlike perseel en de Simmerwei (i.c. it âlde tsjerkhôf) en hiene it floreennûmer 27.

Sânkop

Fan de nûsneamde rjochthoekige perselen hat it súdlikste de bêste papieren as festigingsplak fan de âldste - nei alle gedachten út de lette 10de ieu datearjende - tsjerke fan Hurdegaryp. It perseel leit ek op ien west-east line mei Gaastmabuorren en teffens tichteby de Wide Ie. Dit wetter hat him oars sûnt dy tiid troch ôfgraving en wâlôfslach frijwat nei it noarden ta útwreide. It persiel (1832: C 95) leit boppedat op in sânkop mei in lege grûnwetterstân

Op it âldste kadastrale plan (Hurdegaryp, seksje C, De Warren) komt it fjouwerkante perseel (nû. 95) goed út. It falt op dat de perseelsgrinzen hjir op 'e hichte fan it "tsjerkhôf" op likernôch deselde ôfstân fan de Wide Ie lizze. Nûmer 35 wie yn 1828 noch fan 'e tsjerke

Lofts de Flappefeart, yn de fjirte de Slúterspoel. It lân dêr't mooglik it âldste tsjerkhôf fan Hurdegaryp leit...

(trep VI) en wurdt omjûn troch lân mei de hege grûnwettertrep II. Troch syn lizzing, foarm en boaiemstruktuer liket it it ideale fynplak foar de âldste tsjerke fan Hurdegaryp. Sokke fjouwerkante perselen wiene somtiden it festigingsplak fan in einekoai, mar lizzing en âlde kaarten allikemin jouwe der foar oanwizings. Wol lit de luchtfoto op dat plak in rjochthoekige ferkleuring sjen. Nei de tsjintwurdige sitewaasje soe it âlde tsjerkhôf dan sa likernôch 125 meter noard-noardeast lizze fan it gemaal oan de Flappefeart. It noardlike perseel tanket, sa't it no liket, nammers syn foarm oan de oanwêzigens fan in âlde pingoruïne en kin dêrom net yn 'e beneaming komme.

Rivierûntginning

Soe in needsaaklike argeologyske ferkenning útwize dat hjir yndie de âldste tsjerke fan Hurdegaryp stien hat, dan kin, nettsjinsteande it frijwol ûntbrekken fan skreaune boarnen, de romtlike evolúsje fan it âlde Hurdegaryp as folget gearfette wurde. Nei't de tsjerke yn de 10de ieu - yn it earstoan fan hout en letter yn dowestien - boud waard, kaam de bewenning hjir troch it sakjen fan it lân, mear en mear yn de problemen. De pleatsen yn de lettere Warren sille yn de tolfde ieu nei de omkriten fan de Simmerwei opskood wêze. Uteinlik koe men ek de tsjerke of kapel net hanthavenje - hoewol dy op in sânkop lei - en waard ek dit gebou ferpleatst, mei nei't wy oan-

nimme wergebrûk fan de âlde dowe-stiennen. Sa sil de grûn hjir op syn bêst wat hout- en bonkerestanten befetsje. Sa'n ferpleatsing wie foar de pleatsen ûnder Gaastmabuorren lykwols net nedich. Hja bleaune dan ek almeast op de plakken dêr't hja stiene. De let-

tere lege floreennûmers dêre (1 oant en mei 8), it gewicht fan dy stimmen en it feit dat de floreennûmers yn de Warren sa goed as ûntbrekke wize yn dy rjochting. Gaastmabuorren is it restant fan it âldste Hurdegaryp, mar de bebouwing westlik dêrfan is lang lyn ferdwûn, nei in folle noardliker plak dêr't it doarp yn ús tiid ta grutte bloei komme soe. Mar net alle bewenning waard ferpleatst en Gaastmabuorren oriïntearre him tenei op it tichteby lizzende Burgum. Dit sânige en hege part fan Hurdegaryp waard dêrmei in wat op himsels steande útbuorren mei in eigen romtlike struktuer, dy't sa te sjen gjin ferbân mear hie mei it nije Hurdegaryp. Dochs falt der in soad foar te sizzen dat it âldste Hurdegaryp lykas Burgum, Noardermar, Sumar en Garyp him ea op Wide Ie en Luts konsintrearre en as sadanich oarspronklik in 'rivierûntginning' is. Fan dizze histoarje fan Hurdegaryp, doarp ('gea') op de igge ('ripe') fan de Wide Ie kin it, troch roalferkaveling al lang yn in grutter perseel opnommen, tsjerkhôf it taastbere bewiis leverje. Dêrmei soe it hjoeddeiske forinzedoarp om sa te sizzen syn fol-midsieuske pendant hawwe, as symboal fan in hiel oare mobiliteit yn it ferline. It wurdt tiid de leppe dêr mar ris yn de grûn te stekken.

is oant no ta net ûntagonklik (foto's: Klazien Schroor)

A century of emigration

The Sjaarda's 1853 to 1958

Janet Sjaarda Sheeres

Between 1853 and 1958, 56 persons named Sjaarda emigrated from Friesland [1]. This does not seem many compared to the thousands of others who left the province during those years. They nonetheless represent more than half of the 106 Sjaardas, born in Friesland between 1831 and 1940, that reached the age of ten. The story of these Sjaardas, although uniquely their own, is in many ways the story of all Frisian emigrants.

The first ones

When thirty-three year old Frans Kornelis Sjaarda left Friesland in the spring of 1853, he was the first recorded person to emigrate from the municipality of Kollumerland to America. Frans had good reasons to leave. Besides grinding poverty, he had a crushing grief to escape. Just three years prior to emigrating, he married Ytje Dijkstra, only to bury her two years later with their stillborn child. Earlier in his life he had already buried his mother and five of his six sisters. Frans persuaded his only brother, Dirk, to emigrate with him. Dirk, his wife Etje Speelman, and their six-month-old son, Kornelis, were living in Vliedorp (near Zoutkamp) at the time. While waiting to set sail in Rotterdam, little Kornelis died and was buried in that city. Frans, Dirk and Etje, the latter two now also grieving, continued their journey to America. Dirk and Etje first settled in Grand Haven and later in Muskegon, both in Michigan, where Dirk operated a cartage business. He, along with three other men, organised the First Christian Reformed Church in Muskegon. Dirk allowed the fledgling congregation to use his barn on the corner of Spring Street and Muskegon Avenue as a meeting place. In September 1868, thirteen years after his arrival, Dirk became the first Sjaarda to obtain American citizenship. There is no trace of Frans in any civil or church records of that era and area. He may have perished on board, or soon upon arrival. A poignant entry next to his name in the Emigration Log of Friesland states his reason for leaving as being, *to better his lot in life*

("om zijn lot te verbeteren"). Apparently it was not to be. And since Dirk and Etje had no more children, the first venture of Sjaarda left no legacy in the New World.

Zachary Sherda

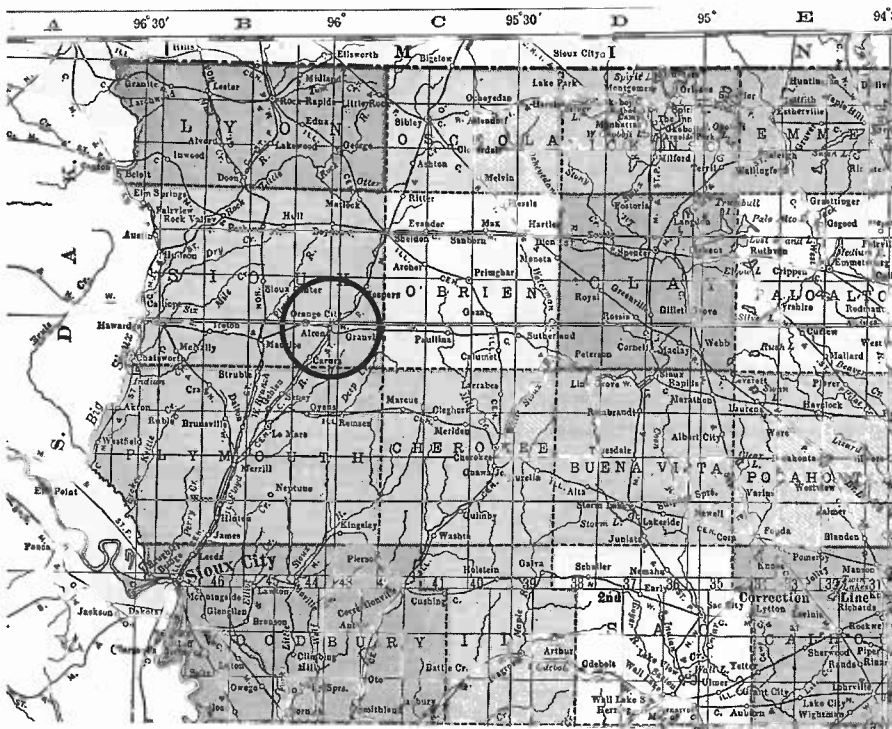
In May 1881 Jan Sakes Sjaarda left Kollumerland, accompanied by his widowed mother. They sailed on the *Stella*, arriving in June in Grand Rapids (Michigan), where Jan soon found work in a lumberyard. Jan emigrated for love. He followed his sweetheart, Trijntje Land to America. Jan and Trijntje had grown up together in Burum, but then Trijntje's family had emigrated taking Trijntje with them. Jan and Trijntje married within a year after his arrival. They named their only child Zachary after Jan's father. As an adult Zachary changed his last name to Sherda for easier pronunciation. He became a

Christian Reformed minister serving churches in Highland, Indiana, Evergreen Park (Chicago), Illinois and Cutlerville (Michigan). Zachary Sherda proved that in America the son of a common labourer could become a man of learning and respect. The American-born *dominee* used his Dutch heritage to good advantage. During the thirteen years he served the Highland Church, he preached four times each Sunday - twice in English and twice in Dutch. True to his American culture, however, he loved baseball and touring in his 1919 Crow-Elkhart automobile. Of his four children, two were sons who left no male issue, so the Sherda name ceased to exist.

Flourishing Shaardas

The *Schiedam*, sailing from Amsterdam to New York carried the next Sjaarda family to the United States. Jan Geerts Sjaarda, his wife Trijntje Renkema and their three young children arrived in Grand Rapids in April of 1883. Jan had been orphaned at the age of six, and because his two siblings had died in infancy, Jan had no immediate family to hold him back. In Grand Rapids he found work as a stoker for the Grand Rapids Gas and Light Company. A year after arriving in America, Trijntje gave birth to Sietske, the first Sjaarda born in America. Sadly Trijntje never regained her strength after Sietske's birth. She passed away in March 1887 leaving Jan with four young children to care for. Three years later he remarried and

Orange City in the extreme northwestern corner of Iowa was founded by Frisian emigrants in 1870. Klaas Sjaarda arrived here in 1893

[1]. Because the few emigrated from Groningen were actually born in Friesland they are included in these numbers

The lure of the city: Wabash Avenue in Chicago, 1907. At that time Chicago counted 2.000.000 inhabitants (photo: Library of Congress).

had three more children. This orphaned shoot of the old family tree took root and flourished in the new land. Jan changed his last name to Shaarda, and the twenty-five families named Shaarda presently living in the United States are all his descendants. Among them are many carpenters and contractors as well as farmers and trades people. They live for the most part in Michigan, Ohio and Florida. A great-grandchild of Jan, Daniel Shaarda, is a fighter pilot in the United States Navy.

Eventful life

One of the more colourful characters of this family was Jan and Trijntje's oldest daughter Jantje, born in Burum on 2 May 1877. Little did Rev. R. Mulder realise what an eventful life lay ahead of little Jantje Sjaarda when he baptised her in the Gereformeerde Kerk of Burum. She was six years old when she sailed with her family to America and a little short of ten when her mother passed away. Being the oldest, as well as a girl, much

of the baby-sitting and housework fell on her young shoulders while her father worked. This was quite common at the time, especially when there were no other family members nearby to help out. When her father remarried, adding more children to the household, Jantje, now Jeanette, left home at sixteen to marry Henry Hemmes. Shortly after their only child, Ida, was born, Henry died of tuberculosis leaving Jeanette a single parent. Trying to support herself and little Ida, Jeanette worked in Grand Rapids (Michigan) and Toledo (Ohio), before moving on to Chicago, Illinois. In Chicago she worked as a hostess in the Black Hawk Tavern on North Halsted Avenue. These were the prohibition years in the United States and Chicago was known as the hangout for gangster and bootleggers. Life was rough on the streets of Chicago and it became even rougher for Jeanette when Ida fell from a flight of stairs crippling her for life. The two made a living entertaining in the Black

Hawk until Ida met and married Lawrence DeWig, a Roman Catholic. Lawrence had led mother and daughter to believe that he was well to do and very able to look after Ida. Unfortunately, his business, a modest blacksmith shop, fell victim to the increasing popularity of automobiles. Due to their growing family and declining income, the Roman Catholic Church helped Lawrence and Ida to educate their eight children. Four of the children entered the service of the Catholic Church - two as priests and two as nuns. The strikingly beautiful Jeanette married and buried two more husbands - Frank MacDonald and William Brown. Influenced by her grandchildren she became a member of the Roman Catholic Church. She died at age eighty-four having last rites administered to her. In the spring of 1888, the next Sjaarda, Sake Kornelis, a younger half-brother to Frans and Dirk, booked passage on the *Zaandam*, sailing from Amsterdam and arriving in America on 14 May 1888. Sake and his wife, Jeltje Visser, had five sons and one daughter, born between 1872 and 1885. Since they arrived through the port of New York, they were the first Sjaardas to see the Statue of Liberty - a gift of the French Republic to the United States to commemorate the century-old Declaration of Independence in 1776 - which had been erected two years earlier in 1886. At least one or two of these six children should have some grandchildren living today; however, to this date no descendants of Sake and Jeltje have been found. Whatever happened between their arrival in New York and their ultimate destination remains a mystery.

The 1890s

Twenty-three-year old Albert Simons Sjaarda, a day labourer, emigrated from the municipality of Wonsradeel in May of 1893. Albert's parents had passed away leaving him on his own and he

A typical log-cabin from pioneer-days (photo: W. Lagerwey, 'Neen Nederland, ik vergeet u niet')

decided to improve his lot in America. He settled in Jamestown (Michigan), where he married Pieterella Karsten two years later. Albert and Pieterella raised four children, whose descendants still live in the Holland, Zeeland and Grand Rapids (Michigan) area. One of Albert's granddaughters, Phyllis Sjaarda, owns and manages two very successful restaurants in Jamestown. The older children recall that when their father's cousin, Klaas Sjaarda, who had immigrated to Orange City (Iowa), came to visit the two men would speak exclusively Fries.

Queen Emma

This Klaas Sjaarda, felt he could no longer make ends meet as a labourer in Arum. He heard glowing reports from friends in America and in 1893 decided to join them. However, after selling everything he owned, he was still 100 guilders short of the f 450 needed for the fare and travel expenses. He wrote to Emma, Queen-Regent requesting her to lend him the f 100 necessary to finance his trip. Emma, after checking into Klaas' character and intent, granted him the f 100. Klaas, his wife Wendtje Heins and their three children arrived in Orange City (Iowa) in June 1893. A fourth child Nicholas was born to them in America. The oldest son, Jan, changed his name in John Sjaarda and became a minister, first in the Methodist Church and later in the Christian Church. His descendants, few in number live in Oklahoma. Nicholas kept the name of Sjaarda and today his descendants, many in number, live mainly in Iowa and South Dakota. One year after Klaas emigrated, he was joined by his two brothers Hendrik and Simon who had settled in Orange City. Both married women who had emigrated from Friesland. Simon married late in life and had no children; sometime in the 1940s Hendrik, his wife and two daughters, moved to Florida where he became a fisherman.

Compromising position

Johannes Hessels Sjaarda, together with his second wife Antje van der Scheer, and his four children by his first wife, sailed second class on the *Noordland* from Antwerp and arrived in New York on the 30th of March 1894. It is difficult to determine why Johannes, a successful farmer in Bozum, left Friesland. While many immigrants could barely afford steerage, and often first had to work in the factories of New York and

Farm in Orange City, Iowa (photo: W. Lagerwey, 'Neen Nederland, ik vergeet u niet')

New Jersey to earn money for passage to their ultimate destination, Johannes and his family travelled second class and booked train passage straight through to South Dakota. It may be that the poor farm economy of Friesland of the 1880s had also affected Johannes and that he sold out while he could rather than waiting until he was forced to. The family's first destination was Whitelake (South Dakota). But Johannes found the winters in South Dakota too harsh and moved his family to Missouri where he farmed in the Harrisonville area. The four children, Hessel, Nanne, Yde and Geiske ranged in age from sixteen to nine years at the time of emigration. Yde changed his name to Edward and his last name to Jaarda, thinking it would be easier to pronounce than Sjaarda. However, Jaarda proved difficult as well so he changed it to Jordan and became Edward Jordan. Edward moved to Kansas City (Missouri) and married an American woman. One day, coming home from work, he found her in a compromising position with a policeman. The policeman had left his gun and holster on a chair. Edward took the gun and shot the man. He was immediately thrown in jail where he committed suicide. Since he had changed his name to Jordan, the Sjaarda name was left out of this unfortunate affair. Geiske also married to an American. According to a granddaughter the family still owns hundreds of acres of prime Kansas wheat fields. Because Johannes moved his family away from any existing Dutch settlements, his descendants soon merged into the American mainstream and lost touch with their Frisian heritage.

Tragedy

Johannes' elder brother, Yde, farmed in the Roordahuizum area. After his first wife passed away, he married Elizabeth Schuurmans. Between 1881 and

1895 Elizabeth bore eight children, three of whom died before the age of ten. During those years, Yde made some unwise financial decisions and in 1906 had to declare bankruptcy. Humiliated at this turn of events, Elizabeth decided to leave Yde and seek a new existence in America with the children. She sent Meinte, their 21-year old son, ahead and followed one year later with the remaining four children: Jeltje, Gettje, Rintje and Hiltje. But tragedy followed Elizabeth to America as well. In Lodi (New Jersey), where the family first settled, Gettje and Meinte died within days of each other in April 1909. Elizabeth and the remaining three children then travelled to Manhattan (Montana). Here they buried Jeltje, who had married and died after childbirth in 1910. Yde followed his family to the United States in 1910, but passed away in Cincinnati (Ohio), shortly after arriving. Left with only Rintje and Hiltje (Richard and Helen in English), Elizabeth moved to Holland (Michigan), where she lived until her death in 1940. Helen, who has the distinction of being the Sjaarda to have lived the longest (99 1/2 years) didn't marry. While she kept Sjaarda as her last name, Richard changed his to Sharda. All the Shardas currently living in the Holland, Zeeland and Grand Rapids areas are his descendants. Among both Johannes' and Yde's descendants are many doctors and lawyers and other professionals.

Canada

After World War II the country of promise for many Frisians was Canada. The bleak economic outlook in the Netherlands following the war encouraged especially those with large families to emigrate. On 14 April 1951, Uilkje Sjaarda and Kristje Bakker and their children emigrated from Gaastmeer. Uilkje, a dairy farmer in Friesland, also farmed in Canada, first in Dunnville and later

in the Wellandport area of Ontario. Of the two sons, Pier is currently farming as well, while Wieger, or Wayne, is a veterinarian. Pier has ten children, and Wieger three, so the Sjaarda name is gaining in number in Canada. Less than two weeks later, another Sjaarda family set sail. Tjeerd Kornelis Sjaarda along with his wife, Sijke Poortinga, and seven children emigrated from Burum on 26 April 1951. They sailed on the *Castello Bianco*, an Italian troopship leased by the Dutch government to transport some 800 subsidised emigrants. The first summer the entire family, except the two youngest ones, worked on a tobacco farm in south-western Ontario. In the fall, a Canadian dairy farmer hired Tjeerd. The family moved to the new employer's farm that had a big house with plenty of room for all the children. One year after their arrival, Sijke wrote to her brother in Friesland, "...we are glad to be here but emigration is not for everyone. It is difficult to begin farming for yourself. If you can make it in Holland, don't come here." However, by 1956, with hard work and frugal living, Tjeerd and Sijke were able to fulfil a lifetime dream by buying their own farm. The children married, producing ten new Sjaarda families in two generations. All live in Ontario and are productive Canadian citizens working in such diverse occupations as banking, turkey farming, and construction. These two Sjaarda families (Uilke's and Tjeerd's) joined the Christian Reformed Church upon arrival in Canada. Besides meeting their spiritual needs, the church

met their social needs as well. At church their children met and in many cases married other immigrant children, carrying on their Dutch traditions well into the next generation.

Homesick

Jan Dirks Sjaarda and Geertje Poortstra and their three children emigrated from Almenum to Orangeville (Ontario, Canada) on June 10, 1949. The reason was twofold: a clergyman had impressed upon Jan that many Christian immigrants were needed to build a strong Christian community in Canada. Partially for this reason and partially because he could take over a large farm for a couple who had no children, he decided to go. But life in Canada was not what Jan and Geertje had expected. Jan became very homesick; he missed Friesland and speaking Frisian. Within half a year the family moved back to Friesland. Because the farm he had rented in Friesland prior to emigrating was no longer available, Jan became verger of a church and custodian of a school back home. Only three women with the maiden name of Sjaarda emigrated. In each case the woman had a brother who had already emigrated and thus had a connection: Hylkje Sakes, born in Burum in 1855 and Sjoerdte Jans and Rigte Simons, both born in Arum, 1853 and 1855 respectively. Two of the three were married when they emigrated and the third one married soon upon her arrival in America, indicating that she may have followed a husband-to-be.

New Horizons

After the war, emigrants began to look not only to Canada and the United States, but to other destinations, such as Australia, New Zealand, and Brazil, as well. In 1956 young Laas Sjaarda decided to seek his fortune in New Zealand. Shortly after arriving, however, the nineteen-year-old sustained a severe motorcycle accident. Laid up for weeks, his parents worried about him and sent his older brother, Minne to be with him and encourage him to come home. Minne had served in the Dutch army in Surinam and had seen the world. Back home again in Friesland, he found it looked small to him, and he gladly welcomed a trip abroad. He arrived in New Zealand on 8 March 1958 on the *S.S. Sibajak*. Once in New Zealand, he liked it so well he decided to stay there with Laas. As a lad Minne had helped his father in the family bakery in Schettens, and he carried on the baker tradition by starting the Tuakau Bakeries in Putaruru. He married Ruth Clark, a New Zealander. Their two daughters live in New Zealand; their only son, Allan moved to Australia, establishing a Sjaarda family "down under." Laas, who married Annette Cowie also a New Zealander, runs the Summit Bookshop in Putaruru. These Sjaarda brothers nourish the New Zealanders with baked goods and books for the spirit.

Historic place

The immigration of Minne Sjaarda to New Zealand in 1958, one hundred and five years after Frans and Dirk, completed a century of emigration of Sjaardas from Friesland. Of the 180 children born with the name Sjaarda (including Sjaarda, Shaarda and Sharda) in the years since (after 1960), two were born in Australia, six in New Zealand, fourteen in the Netherlands, 33 in Canada, and the remainder in the remainder in the United States. According to the 1990 United States Census, Sjaarda currently ranks 54,186th on the list of surnames in the United States. Most of the Sjaardas living 'om utens' are third and fourth generation citizens. Friesland for them is only an historic place - the place where their grandparents or great-grandparents came from. However, for those who left after World War II Friesland still tugs at the heart and many have made a pilgrimage back to it *heitelân*.

28th Street August 1903, Grand Rapids, Michigan (photo: W. Lagerwey, 'Neen Nederland, 'k vergeet u niet)

De erfenis van Wassenbergh

Het recht van Adriaen Corneliszoon Ruts op een oeuvre

Piet Bakker

Treurig is het lot van de zeventiende-eeuwse schilder van wie uit archivalia bekend is dat hij in zijn eigen tijd een gewaardeerd en druk bezocht kunstenaar was, maar van wie niet één schilderij bewaard is gebleven. Daardoor is het voor ons niet mogelijk om te beoordelen of zijn reputatie terecht was of niet. Zo'n schilder is in de kunstgeschiedenis veelal gedoemd tot een rol in de marge. Naar hem zul je bijvoorbeeld vergeefs zoeken in Haaks *Hollandse schilders in de Gouden Eeuw* waarin alleen schilders zijn opgenomen van wie we wel werk kennen. Adriaen Ruts is zo'n onfortuinlijke kunstenaar. Hij was een vroeg-zeventiende-eeuwse kunstschilder die in Leeuwarden werkte en van wie geen werk bekend is. Maar is dit wel zo? Recent archiefonderzoek laat zien dat hem waarschijnlijk ten onrechte een oeuvre is onthouden. Het lijkt erop dat anderen pronken met veren die Ruts even goed zouden staan, zo niet beter.

Van der Meers' bekende artikel

Schilders in Friesland in de zestiende eeuw dateert alweer uit 1964. Tezamen met een drietal andere publicaties bepaalt het echter nog steeds in belangrijke mate het beeld van de Friese schilderkunst in de Gouden Eeuw. Wie het artikel leest maakt naast Adriaen Ruts ook kennis met de schilders Adriaen van der Linde en Hans de Clercq, alle drie omstreeks 1600 in Leeuwarden werkzaam. Vóór deze publicatie van Van der Meer waren ze nauwelijks bekend. Op grond van wat Van der Meer over hen meedeelt, zou je denken dat Adriaen Ruts van hen de belangrijkste schilder is geweest. In de boedelbeschrijving die na zijn dood is opgemaakt wordt een groot aantal portretten genoemd van leden van adellijke families en de burgerlijke elite van Leeuwarden. Ruts werkte dus voor de sociale bovenlaag. Of ook Van der Linde en De Clercq voor zulke aansprekende opdrachtgevers hebben gewerkt is niet te zeggen. Van der Meer vond hiervoor geen enkele aanwijzing.

Vlaamse emigrant

Als drie jaar later Wassenberghs nog steeds gezaghebbende overzicht *De portretkunst in Friesland in de zeventiende eeuw* verschijnt, blijkt echter niets van de veronderstelde belangrijke positie van Ruts. Integendeel, zijn rol is juist zeer bescheiden. Hoofdrollen zijn er wel voor Adriaen van der Linde en

Hans de Clercq. Aan hen schrijft Wassenbergh zestien portretten toe die geschilderd zijn tussen 1592 en 1612. Dertien van deze portretten had hij reeds in 1934 als groep onderscheiden, maar omdat niet één schilderij gesigneerd is had Wassenbergh er geen idee van wie de maker kon zijn geweest. Wel had hij een profiel van de maker. Volgens hem moest de schilder een Vlaming zijn geweest die - voordat hij naar Friesland trok - enige tijd in Holland had gewerkt. Daarom stond de groep portretten tot 1967 bekend als werk van de *Vlaamse emigrant*.

Eindelijk een naam

Een gefingeerde naam spreekt niet erg tot de verbeelding en Wassenberghs' vreugde over de archivalische gegevens die Van der Meer bijeen had gesprokeld, is dan ook goed te begrijpen. Na dertig jaar kon hij eindelijk de uit nood geboren nepnaam vervangen door een echte, in dit geval twee. Dat het de namen werden van Adriaen van der Linde en Hans de Clercq had een drietal redenen. De belangrijkste was dat beide schilders uit Vlaanderen kwamen: Van der Linde kwam uit Brugge en De Clercq was 'geboertich van Mechelen'. Ten tweede, en dit was niet onbelangrijk omdat Wassenbergh eerst meende dat het oeuvre van *de Vlaamse emigrant* vervaardigd was door één maker, waren beide schilders familie van elkaar. De Clercq was getrouwd met de stiefdochter van Van der

Gaets van Grovestins, 1595, door Wassenbergh aan Adriaen van der Linde toegeschreven

Linde. Wassenbergh mocht dus aannemen dat De Clercq bij zijn 'schoonvader' in de leer was geweest. Zo kon hij zonder zichzelf tegen te spreken het oeuvre van *de Vlaamse emigrant* over de twee schilders verdelen: Adriaen van der Linde, de meester, kreeg het vroege, kwalitatief goede werk op zijn naam en Hans de Clercq, de leerling die nimmer het niveau van zijn meester wist te evenaren, kreeg het latere, veel minder goede werk. Om helemaal te passen in het profiel dat Wassenbergh van *de Vlaamse emigrant* had geschetst, moesten ook de vestigings- en overlijdensdata van beide schilders overeenstemmen met de periode waarin de portretten tot stand waren gekomen (1592 – 1612). Dat klopte redelijk, maar niet helemaal. Of Adriaen van der Linde in 1592 al in Leeuwarden woonde is niet te zeggen. De vroegste archievermelding dateert

uit 1595. Volgens Van der Meer overleed Hans de Clercq in 1613, maar dat is onjuist. Uit een inventaris in notabele hetzelfde artikel is eenvoudig op te maken dat hij in 1611 of eerder moet zijn overleden.

Schilderer van Bremen

Deze gegevens zijn het fundament waarop de toeschrijving van de zestien portretten aan Van der Linde en De Clercq berust. Dat Ruts bij de verdeling buiten de boot viel, is nu eenvoudig te begrijpen. In de Burgerboeken was hij bijgeschreven als 'schilderer van Bremen', waardoor Van der Meer hem voor een Duitser hield. Wassenbergh, verliet zich wat de biografische gegevens aanging volledig op Van der Meer. Hij onderschreef die aanname naar nu blijkt ten onrechte. Dat ook Ruts aanspraak kan maken op de nalatenschap van *de Vlaamse emigrant* blijkt als zijn biografie wordt vergeleken met die van Van der Linde en De Clercq.

Cornelis Ruts

In een bekend kunsthistorisch lexicon wordt de vraag gesteld of de schilder Cornelis Ruts, die in 1569 uit Mechelen werd verbannen en uitweek naar Keulen, niet dezelfde Cornelis Ruts voldoet dus net als Van der Linde en De Clercq aan de kernvoorwaarde om voor het oeuvre van *de Vlaamse emigrant*

in aanmerking te komen. Wat het overige aangaat heeft hij de beste papieren. Over Van der Linde en De Clercq weten we dat ze in Vlaanderen zijn geboren, maar wat hen is overkomen tot hun komst naar Leeuwarden weten we niet. En hetzelfde geldt eigenlijk voor hun activiteiten als schilder. Over de *schilder* Van der Linde weten we niets en van De Clercq alleen dat hij in 1601 tot twee keer toe betaald is voor de levering van werk aan de Staten van Friesland.

Amsterdam

Hoe het levenspad van het gezin Ruts er tot 1586 heeft uitgezien is moeilijk te zeggen. Daarvoor zal een aantal buitenlandse archieven geraadpleegd moeten worden. Maar vanaf 1586, het jaar dat het gezin zich in Amsterdam vestigde, is het redelijk te volgen. Niet lang na aankomst in Amsterdam zal Ruts bij zijn vader in de leer zijn gegaan. Naar andere leermeesters kan voorlopig slechts worden geraden. Misschien was het Pieter Pietersz, de leermeester van de Enkhuizense schilder Jan Claesz die later nog ter sprake komt. Misschien was het Philips Vinckboons, de vader van David, die in 1591 naar Amsterdam kwam. Philips Vinckboons is van dezelfde generatie als Cornelis Ruts en net als hij uit Mechelen afkomstig. Zij moeten elkaar

gekend hebben. Het zou tevens enig licht werpen op hoe zijn zoon David in 1602 in het huwelijk kon treden met de Leeuwarder notarisdochter Nieske van Loon. Was het soms Ruts die hen met elkaar in contact bracht?

Harde kern

Zelf trad Ruts in 1593 in Amsterdam in het huwelijk met Lysbeth Dircxs uit Brussel en vertrok niet lang daarna naar Leeuwarden waar hij in 1597 als burger werd aan-genomen. Dat jaartal houdt in dat hij onmogelijk de maker kan zijn geweest van de twee aan Van der Linde toegeschreven portretten uit 1592, maar aan de juistheid van die toeschrijvingen wordt sterk getwijfeld. Moeilijker weg te wuiven is het bezwaar tegen een toeschrijving aan Ruts van de portretten van Johan Tjarda van Starkenborch, zijn vrouw Gaets van Grovestins, en Wytze van Camminga uit 1595 en 1596. Samen met de portretten van Johannes Henricus Rhala (1598), zijn vrouw Aeltje de Veno (1598), Gerbrand van Ornia (1601) en zijn vrouw Titzia van Tritzum (1605) vormden deze de harde kern van het oeuvre van *de Vlaamse emigrant*. Ruts kan alleen de maker van de eerste drie portretten zijn geweest als hij zich al ruim voor 1597 in Leeuwarden had gevestigd. Het is niet erg waarschijnlijk maar ook niet onmogelijk. Van Van

Portret van een onbekende man, 1600 (Groeningemuseum, Brugge)

Portret van een onbekende vrouw, 1600 (Groeningemuseum, Brugge)

der Linde is immers helemaal geen inschrijving gevonden. Misschien was dat niet altijd noodzakelijk of kon het enige tijd worden uitgesteld.

Vier Vlaamse schilders

Dat laatste deed in elk geval Adriaens broer, Cornelis Cornelisz Ruts, de zoveelste kunstschilder in de familie. Hij kwam vanuit Hoorn, waar vader Ruts omstreeks 1590 was gaan wonen, in 1600 naar Leeuwarden om er te trouwen met Janneke Dircxs. Een jaar later werd hij als burger aangenomen. Of Cornelis Ruts in Leeuwarden een eigen atelier is begonnen of voor zijn broer heeft gewerkt is (nog) niet bekend. Erg lang heeft zijn verblijf overigens niet geduurd. In 1605 overleed hij. Zijn korte verblijf in de Friese hoofdstad hield evengoed wel in dat hier tussen 1600 en 1605 maar liefst vier 'Vlaamse' schilders werkzaam waren.

Ten onrechte gepasseerd

Mogen we nu aannemen dat Adriaen Ruts de enige rechtmatige erfgenaam van het werk van *de Vlaamse emigrant* is? Nee, zo scherp ligt het niet. Wel is het zo dat hij bij het verdelen van de erfenis ten onrechte is gepasseerd. Had Wassenbergh de biografie van Ruts gekend dan zou hij niet om hem heen hebben gekund. Ruts beantwoordt beter dan wie ook aan het profiel dat hij van *de Vlaamse emigrant* schetste. Dat blijkt ook uit een tweetal andere zaken die tot nu toe buiten beschouwing zijn gebleven.

Van Aylva

In 1978 verschijnt van de hand van Ekkart, de huidige directeur van het Rijksinstituut voor Kunsthistorische Documentatie, een artikel waarin hij zich afvraagt wie de schilder kan zijn geweest van twee portretten uit 1600. Deze portretten zijn in het bezit van het Van Groeningen-museum in Brugge. Naar zijn idee is het Adriaen van der Linde. Hans de Clercq komt in zijn betoog niet voor. Ekkart is het niet eens met Wassenberghs' besluit om het oeuvre van *de Vlaamse emigrant* op te splitsten. Volgens hem was het gemaakt door één hand en behoorde die toe aan Adriaen van der Linde. Behalve een stilistisch had Ekkart ook een documentair argument voor zijn vermoeden dat Van der Linde de maker was van de Brugse portretten. In een veilingcatalogus uit 1899 worden behalve een schilderij van Wybrand de Geest twee schilderijen genoemd die identiek zijn aan die in Brugge. Andere omschrijvingen doen vermoeden

den dat de geveilde verzameling eens het bezit was van de familie van Aylva. Een wapenbord en een portret van Ubbo van Aylva uit 1576 wijzen in die richting. De verwijzing naar de familie van Aylva maakt het erg verleidelijk om Adriaen Ruts als maker van de portretten aan te wijzen al bestaan hiervoor opnieuw slechts indirecte aanwijzingen. Aantoonbaar is alleen dat Adriaen Ruts van de familie Aylva opdrachten heeft ontvangen. In zijn boedelbeschrijving komen twee portretten voor van leden van deze familie, het portret van een kind van Douwe van Aylva en Luts van Meckema en het portret van Douwe's neef, Anthonius van Aylva.

Rinkelbel

Deed Ekkart eerst een poging om het kleine oeuvre van Van der Linde te vergroten, later was hij verantwoordelijk voor het tegenovergestelde. Begin jaren tachtig verloor Van der Linde twee schilderijen aan de Enkhuizer schilder Jan Claesz waaronder het bekende en zeer geliefde *Kind met rinkelbel* uit (vermoedelijk) 1609 dat te zien is in het Fries Museum. Wassenberghs' toeschrijving van het *Kind met rinkelbel* en een bijna gelijk portret uit 1612 aan Van der Linde berustte indertijd vooral op de rinkelbel. Deze zou identiek zijn aan die op een portret uit 1592 dat reeds in 1934 aan Van der Linde was toegeschreven. Bovendien meende hij dat de afgebeelde rinkelbel een typisch Fries model was. Met die argumentatie is Ekkart het oneens. De rinkelbellen zijn volgens hem helemaal niet gelijk en bovendien niet exclusief voor Friesland getuige de afbeelding van een soortgelijke rinkelbel op een portret van een Hoornse burgemeester met zijn tweejarige zoon dat de Enkhuizense schilder Jan Claesz in 1602 van hen maakte. Ook twijfelt Ekkart aan de juistheid van de toeschrijving van het portret uit 1592 aan Van der Linde. Opzet en uitvoering van de twee portretten 'met rinkelbel' wijzen er volgens Ekkart op dat de maker niet Van der Linde maar de net genoemde schilder Jan Claesz is geweest. Deze Jan Claesz, geboren te Enkhuizen tussen 1560 en 1570, kreeg zijn opleiding net als Adriaen Ruts omstreeks 1590 in Amsterdam. Zijn leermeester was Pieter Pietersz, een zoon van Pieter Aertsen. Kort na 1593 keerde hij terug naar Enkhuizen waar hij tot aan zijn dood een veel gevraagd portretschilder was. Ook uit Hoorn kreeg hij opdrachten.

Johan Tjarda van Starckenborgh, 1595, door Wassenbergh aan Adriaen van der Linde toegeschreven

Onduidelijkheden

Het aardige is nu dat deze wisseling van oeuvre niet op zichzelf staat. Beide schilders waren ook in 1934 al eens betrokken bij een verschil van mening over een schilderij. Het 'geschil' betrof toen het portret van een onbekend zesjarig jongetje dat volgens Wassenbergh toebehoorde aan *de Vlaamse emigrant*, terwijl A.B. de Vries, auteur van *Het Noord-Nederlandsch portret in de tweede helft van de 16e eeuw*, van mening was dat het schilderij gemaakt was door 'een anonieme Enkhuizense volging van Pieter Pietersz', die tegenwoordig dus bekend is onder de naam Jan Claesz. In 1934 trok Wassenbergh aan het langste einde en het portret staat nog steeds op naam van Van der Linde. De 'geschillen' bieden de gelegenheid om Ruts' zaak vanuit een heel andere hoek te bepleiten. Ze wijzen erop dat een aantal schilderijen van Van der Linde/De Clercq en Jan Claesz enige verwantschap vertonen. Een verwantschap die kan betekenen dat beiden dezelfde leermeester hebben gehad en dat zou dan Pieter Pietersz zijn geweest. Het is ook mogelijk dat ze elkaar later hebben beïnvloed. Beide veronderstellingen moeten nog nader worden onderzocht. Ondenkbaar zijn ze in elk geval niet. Jan Claesz en Adriaen Ruts, generatiegenoten, kregen beiden hun opleiding omstreeks 1590 in Amsterdam en later verbond de stad Hoorn hen. Jan

Claesz kreeg regelmatig opdrachten van Hoornse prominenten. Voor Adriaen Ruts gold dat een deel van zijn familie er woonde: van 1590 tot 1600 zijn broer Cornelis, tot 1610 zijn vader en na diens overlijden zijn broer Pieter, die ook kunstschilder was.

Revisie noodzakelijk

De biografie van Adriaen Ruts en een aantal andere aanwijzingen laten zien dat deze schilder bij de verdeling van het oeuvre van *de Vlaamse emigrant* ten onrechte buiten beschouwing is gebleven.

Om hem nu als de rechtmatige eigenaar van dit oeuvre aanwijzen voert voorlopig te ver. Ook al omdat nu de portretten uit 1609 en 1612 aan Jan Claesz zijn toegeschreven, een portret uit 1608 het meest recent is. Maar Ruts overleed pas in 1616. Dat kan betekenen dat een aantal portretten van na 1608 ten onrechte op naam staat van anderen. Op naam van Pieter Feddes bijvoorbeeld of Jan de Salle, die volgens Wassenbergh leerlingen waren van Adriaen van der Linde. Het is duidelijk dat het werk van Wassenbergh nodig toe is aan revisie.

Inventaris Adriaen Ruts, Inventarisatieboeken, Y 21, fol 1-20, 11 maart 1616

[Inventaris is opgemaakt op verzoek van Lambert van Dalen als geautoriseerde 'voormont' van de nagelaten kinderen. Getuige is Jantien Dircx, 'huysfrouue' van Jan Loudewel] [Een transcripte van een deel van de inventaris met daarin alle schilderijen is te vinden in D.J. van der Meer, 'Schilders in Friesland in de 16e eeuw', *De Vrije Fries* 46 (1964) 214-256, i.h.b. 240-242] .

[fol. ??] Schilderijen

In de beneden grote camer
Een schilderje van Emaus
Een schilderje van Christi doop
Noch een schilderje van de kinderen grootvader
t' Conterfeitsel van zyn Exelentie
Een Marien beelt
t' Conterfeitsel van Graeff Wilhelm
t' Conterfeitsel van wilen Lysbeth mr. Ariens
t' Conterfeitsel van wilen mr. Ariens Ruts vader
d' Prins van Orangien met zijn vrou
Joseph ende Maria
t' Conterfeitsel van Maria

Int voorcamerke
Seven tronistucken van der kinderen vrienden
Noch een schilderje van een doot kint
Noch een olt vrutasie

Int voorhuijs
d' Tentatie van Venus
Een grote keucken met debben stockien
d'Conterfeitselen van Maurits Tierx ende zijn huisfrouwe
d' Bootschap Maria
Een banckets schilderje
Noch een groot bancket schilderje sonder list
d'Vier evangelisten
Een grote schilderje, hope, lieffde ende t'gelooff
Twee schilderijen van Pallas, Venus ende Juno
t'Conterfeitsel van een Samaritaansche vrouwe
Noch eenige olde caerten, noch twe olde caerten
Twee schilderijen van esels
Twee caerten van Poeterie

'Leeuwarden, Een stad met allure'

Onder deze titel organiseert de Vereniging Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden een symposium op vrijdag, 12 november aanstaande in de Grote of Jacobijnerkerk van Leeuwarden. Aanleiding hiertoe is de aanbieding van het standaardwerk over de geschiedenis van Leeuwarden, getiteld *Leeuwarden 750-2000, Hoofdstad van Friesland*. Het imago (de beeldvorming) en de economische positie van de stad Leeuwarden in het verleden en de toekomst staan deze dag centraal.

GROTE OF JACOBIJNERKERK LEEUWARDEN

Studiedag

vrijdag 12 november 1999

Leeuwarden,
een stad met allure

De dag staat onder leiding van wethouder van cultuur de heer dsr A.A.M. Brok. De inleidingen worden verzorgd door dr Yme Kuiper, 'Beeld en zelfbeeld van Leeuwarden en zijn bewoners, met nadruk op de negentiende eeuw'; prof. dr Auke van der Woud, 'De toekomst van Leeuwarden als historische stad'; dsr Meindert Schroor, 'Middel-punt van centrifugale krachten. Leeuwarden als economisch centrum' en prof. dsr H. Langman, 'De economische situatie en het toekomstig economisch beleid van de stad in relatie tot het noorden des lands'. Aansluitend daarop vindt een forumdiscussie plaats onder leiding van Asing Walthaus (chef cultuurredactie Leeuwarder Courant), met als deelnemers ir Abe Bonnema (architect), dsr Pieter Sijpersma (hoofd-redacteur Leeuwarder Courant) en mr P. Tuinman (voorzitter Commerciële Club Leeuwarden).

Deftigheid en de Nederlandse burgercultuur van rond 1900

Yme Kuiper

Op 1 oktober jl. werd in het Ryksargyf te Leeuwarden de tentoonstelling 'Freules, dames en vrouwen' geopend. Het hart van deze tentoonstelling bestaat uit de levensgeschiedenissen van een zestal vrouwen, die in Friesland opgroeiden tussen het midden van de negentiende eeuw en het begin van de Eerste Wereldoorlog. Twee van hen stamden uit de adel, twee andere meisjes trouwden met heren uit een burgerlijk ondernemersgeslacht. Nummer vijf was een dame van patricische huize en nummer zes werd geboren in een arbeidersgezin. Alleen de laatste bleef ongehuwd en zij was ook de enige van het zestal die later, in het openbare leven, echt van zich deed spreken. Van dienstmeisje bij 'mevrouwen van stand' bracht zij het door zelfstudie tot voorvrouw in de socialistische vakbond.

De huidige voorzitter van de Tweede Kamer, Jeltje van Nieuwenhoven, opende de tentoonstelling. Zij verraste haar gehoor met de uitspraak dat zij zich als socialiste zeker niet alleen wil identificeren met de vakbondsvrouw Anke Weidema (1908-1982). Wie goed kijkt naar de samenleving van toen moet immers toegeven dat er ondanks grote verschillen in levensstijl, ook belangrijke overeenkomsten in de levens van de zes vrouwen scholen. Qua politieke en maatschappelijke achterstelling bijvoorbeeld. Pas na de Eerste Wereldoorlog kreeg Nederland vrouwenkiesrecht, terwijl de maritale voogdij maar liefst tot in de jaren 1950 bleef bestaan. En nog steeds valt er veel te doen op het gebied van de vrouwenemancipatie in ons land, aldus de strijdbare kamervoorzitter. Juist een tentoonstelling waarin vrouwenlevens van vroeger en de invloed van de burgercultuur daarop heel concreet wordt getoond, is daarbij van het grootste belang. Helpt zij immers niet de jonge generatie te doen inzien hoe lang vrouwen bij ons hebben moeten wachten op hun rechten en kansen?

Burgerlijk beschavingsoffensief

De ondertitel van de tentoonstelling luidt: *Friese vrouwen en de burgerlijke cultuur, 1850 en 1950*. Het Nederland van de negentiende en twintigste eeuw (tot de late jaren 1960) wordt door velen gezien als een burgerlijke natie met een bij uitstek burgerlijke cultuur. De bekendste uitspraak in dit verband is ongetwijfeld die van onze befaamde cultuurhistoricus Johan Huizinga: "Of wij hoog of laag springen, wij Nederlan-

ders zijn allen burgerlijk, van den notaris tot den dichter, van den baron tot den proletariër." Friezen zullen voor Huizinga geen uitzondering hebben gevormd. Hun zelfbeeld mocht een agrarische inslag vertonen, maar daar waren geleerde burgers uit die provincie zelf verantwoordelijk voor geweest. Huizinga's uitspraak stamt uit 1934. Nederland was toen een verzuimd land, worstelend met een economische crisis. En het waren vooral standsverschillen die het leven van alledag sterk bepaalden. De 'deftige lui', de 'aanzienlijke stand' voelde zich ver verheven boven

het 'werkvolk', de 'mindere stand'. En liet dat blijken ook. Vermoedelijk doelde de uit de Groninger hooglerarenstand afkomstige Huizinga, weduwnaar van een Zeeuwse edelvrouw en als spraakmakende Leidse professor nauw verbonden met het deftig-patricische segment van het vaderlandse burgerdom, met zijn gevleugelde uitspraak over onze burgerlijke mentaliteit op de grote invloed die de verlichte, burgerlijke cultuur sedert het einde van de achttiende eeuw had uitgeoefend op alle lagen van de Nederlandse bevolking. Burgerlijke deugden als zuinigheid, spaarzaamheid, orde en regelmaat, huiselijkheid, studiezin, werden voor het eerst gepropageerd binnen de hoge burgerij en nadien opgepikt door de kleine burgerij en nog weer later door de geschoolde werklieden. Dit zogeheten burgerlijk beschavingsoffensief liep door tot in de twintigste eeuw. Meer dan voorheen onderkennen historici nu dat juist vrouwen in de loop der tijd, door hun intensieve bemoeienis met huiselijke zaken en opvoeding, de dragsters van de burgercultuur werden.

Op de veranda van Bornia State te Huizum, circa 1902. V.l.n.r. Fiek Buma, haar zuster Hans, de kinderjuffrouw mademoiselle Paris en moeder Buma-Alberda

Status

Terecht wijst Ileen Montijn in haar mooie studie *Leven op stand* (Amsterdam 1998) erop dat Huizinga zelf "hoorde bij de mensen in wie het woord 'burgerlijk' vooral opkwam als zij hun kruidenier in zondags pak zagen wandelen". Uit standstrots en individualisme meden de door Huizinga opgevoerde baron en dichter de omgang met burgerlijke lieden. Toen de Engelsman David Meldrum rond 1900 ons land doorreisde, viel hem op dat 'zijn soort mensen' (de beoefenaren van vrije beroepen) er niet trots op waren 'burgerlijk' te worden genoemd. Lezing van Louis Couperus' roman *De boeken der kleine zielen*, ook geschreven omstreeks 1900, leert dat vrouwen uit voorname (maar niet eens de allerhoogste) Haagse kringen, nergens zo bevreesd voor waren dan van burgerlijkheid te worden beticht. Het kan haast niet anders dan dat deze afkeer van burgerlijkheid bij personen van wie de grootouders zichzelf nog met veel eigendunk als rijke, geleerde en *voornam*e burgers zagen, staat voor het sluiten van de rijen naar beneden toe. Er vallen trouwens meer verschijnselen te noemen die in deze richting wijzen. Genealogische bedrijvigheid bijvoorbeeld die de ouderdom en aanzienlijkheid van een geslacht moest boekstaven. Of het aantrekken van (meer) personeel om er een verfijndere levensstijl op na te gaan houden: van diners, danspartijen en visites tot en met huisonderwijs door een gouvernante of het sturen van dochters naar kostscholen in het buitenland; van reizen in den vreemde (juist ook buiten Europa) tot en met de beoefening van vooral uit Engeland geïmporteerde sporten.

Nieuwe elite

Veel van dit alles diende een praktisch doel (kennis, gezondheid, etc.) maar even belangrijk waren hier deftige pretenties. De afstand met de burgerij, maar nu opgevat als winkeliers en middelbare tot kleine ambtenaren, werd vergroot. Dit was natuurlijk geen van te voren door de betrokkenen bedoelde of geplande ontwikkeling, maar een zekere samenhang met andere aspecten van het maatschappelijk leven was er wel. De doorbraak naar de massamenleving kwam in Nederland pas aan het einde van de negentiende eeuw, evenals de modernisering van de economie op gang. Er ontstonden toen nieuwe elites van industriëlen, fabrikanten en groothandelaren. Samen met

Het verloofde tennispaar Fiek Buma en Thony Hannema in 1913

vertegenwoordigers van de oude elites (adel, patriciaat en notabele burgers) vormden zij in de provinciesteden vaak nieuwe deftige kringen. Alleen in grotere steden als Amsterdam en Den Haag telde de bovenlaag veel meer leden waardoor heel exclusieve elites konden blijven bestaan. Met de opwaartse sociale mobiliteit en, niet te vergeten, de dreigende daling van het minder vermogende deel van het oude *establishment* verscheen rond 1900 ook een opvallende stroom aan publicaties over etiquette: hoe diende een heer een dame te begroeten, wat waren de juiste tafelmanners, welke omgangsvormen golden er bij het afleggen van visites?

Stand ophouden

De verdefting van de burgerij bracht een onmiskenbare uniformiteit in de levensstijl van de Nederlandse bovenlaag. De man had zijn baan en zorgde voor het inkomen, zijn echtgenote was de meesteres in huis. Van haar werd verwacht dat zij zichzelf en haar gezin op waardige wijze presenteerde naar buiten toe. Geen overdreven luxe in haar uitgavenpatroon, maar zich ook niet onttrekken aan de verplichtingen die haar standspositie oplegde. Ondanks deze uniformiteit was de nationale bovenlaag omstreeks 1900 nog altijd een verzameling van coterieën en kring-

getjes. Binnen de meest traditionele, inmiddels nationale elite, de adel, trouwde men het liefst nog met elkaar of met een partner uit het patriciaat. Toch was ook hier de gêne voor geld duidelijk aan het verminderen. Immers, alleen wie over voldoende eigen kapitaal beschikte kon zich het blijvend bezit van een groot eigen huis in de stad én een buitenplaats veroorloven. Dit leven naar de seizoenen was waarschijnlijk de belangrijkste scheidslijn tussen de top van de aanzienlijke stand en de rest ervan. Om deze landadelijke levensstijl te continueren waren sommige aristocraten min of meer gedwongen puissant rijke burgerdochters te huwen. Omgekeerd kon een huwelijk met een freule het aanzien van een deftige burger (en zijn familie) verder versterken.

On parle français

In aristocratische families en wat daar tegen aanhing bleef het Frans tot in de twintigste eeuw het taalgebruik kleuren. In de allerhoogste kringen werd aan tafel Frans gesproken. Waar dat niet gebeurde konden uitnodigingen en menu's nog altijd in het Frans worden gesteld. En in het gezin van de patriër mr. W.B. Buma, van Borniastate te Huizum, stuurden zijn echtgenote en twee dochters elkaar rond de eeuwwisseling regelmatig brieven en briefkaar-

De jonge Hans Buma op vierjarige leeftijd

ten waarbij zij voor de adressering het Frans gebruikten. Nog voordat de meisjes Buma naar de Middelbare School voor Meisjes (MMS) in Leeuwarden en kostscholen in Zwitserland en Engeland waren gezonden, hadden zij thuis al wat taalles gehad van buitenlandse gouvernantes. Beiden trouwden rond hun twintigste en kort voor het uitbreken van de *Great War* (WO I). De oudste – Hans – met een heuse jonkheer, de jongste – Fiek – met een zoon van een gerenommeerde Harlinger koopman en zoutzieder. Lange tijd nog bleven de ouders Buma hun getrouwde dochters financieel ondersteunen. Dat was kennelijk nodig om een deftige huishouding op te kunnen opzetten. In hun bij de huwelijksluiting opgestelde testamenten hadden Fiek en haar man zelfs elkaar op schrift beloofd hun toekomstige kinderen een opvoeding te geven 'overeenkomstig hun stand'. Volgens J.L. Heldring, zelf afkomstig uit het Amsterdamse (nieuwe ondernemers-)patriciaat, is het begrip 'stand' sterk verbonden aan de burgerij. "Dáár werd stand opgehouden. De klassen erboven hoefden dat niet zo nodig te doen. De uitdrukking op stand komt dan ook niet voor in hun woordenboek." (NRC-Handelsblad, begin januari 1999) Dat laatste mag waar zijn, maar toch lijkt Heldring in het voorgaande wat al te snel voorbij te gaan aan een en ander. Bijvoorbeeld aan grote inkomensverschillen binnen 'de

klassen erboven'. Een voorbeeld uit Leeuwarden. W.J. van Welderen baron Rengers, oud-burgemeester van de stad en lid van het nationale parlement, had omstreeks 1900 een jaarinkomen van ruim f 100.000,-; mr. W.B. Buma daarentegen verdiende nog niet f 15.000,-. Rengers was multi-miljonair, Buma bezat op dat moment slechts een fractie van Rengers' vermogen. Toch woonde Buma even imposant op Bornia in Huizum als de baron op de Nieuwestad.

De macht van de vrouw

Een ander punt is dat standsbesef zich niet simpel en alleen laat vangen in objectieve kenmerken als inkomensverschillen of in zichtbare levensvormen. Standsbesef is grotendeels een mentale kwestie, terwijl de historicus altijd beducht moet blijven voor klassegebonden vertekeningen van de werkelijkheid in zijn bronnen en bij zijn informanten. Misschien is in dit verband ook interessant in toekomstig onderzoek eens dieper in te gaan op de vraag of misschien juist gehuwde vrouwen uit de gegoede standen niet een heel wezenlijke bijdrage leverden aan de verdefting van de burgercultuur vanaf omstreeks 1900. Hun opleidingskansen waren immers aanmerkelijk gestegen, in eigen huis hadden zij het voor het zeggen en in de beperkte omgang met niet-familieleden was hun inbreng vaak cruciaal. Zulke dames van stand komen we regelmatig tegen in de besturen van eerbiedwaardige instellingen. Maar echt betaalde arbeid verrichten zij niet. Dat móchten zij niet doen. Vandaar ook dat voor deze vrouwen standsbindingen zo uitermate belang-

Waarom toch die meisjes zoo treurig staan
met droevige hongrenden oogen?
- Omdat er geen doel is in hun bestaan
dat wil men niet gedoogen.
Arbeid is edel! en arbeid is goed.
Heerlijk is 't dat een mensch werken moet.
Een man die niet werkt heeft z'n leven verspild
de Menschheid móet werken, God heeft het gewild,
Geregelde arbeid is nódig!!
- Waarom dan die meisjes zoo treurig staan?
- Omdat er geen arbeid is in hun bestaan
dát vindt men overbodig!

Bornia, november 1910

Hans Buma schreef dit gedicht nog in haar verlovingstijd. Zij was haar tijd daarmee flink vooruit, want (gehuwde) dames van stand werden niet geacht er dusdanige gedachten op na te houden.

rijk bleven. Hun echtgenoten daarentegen konden zich veel meer uitleven in hun beroep. In deze situatie ligt het vrij voor de hand dat de vrouw van een notabele zich in het Interbellum opvallend sterk identificeerde met het aanzien van het beroep van haar man.

De tentoonstelling Freules, Dames, Vrouwen is tot 28 januari 2000 van dinsdag t/m vrijdag tussen negen en vijf uur te bezichtigen.

Dames van stand op tennispartij aan de Schrans te Huizum, 1913. In het midden, rechts van de tafel, Hans Buma

Monumenten van agrarisch Fryslân

K. Sikkema

De herkenbaarheid van een gebouw hangt veelal nauw samen met de functie die het heeft (gehad). Een duidelijk voorbeeld hiervan zijn de boerderijen en schuren. De streek waar gebouwd is bepaalde vaak die functie. In het relatief arme oosten en zuidoosten van Fryslân vinden we andere gebouwen dan in de Greidhoek, die vroeger veel welvarender was. Vrij recent is men overgegaan tot veel uniformer bouwwijzen. Gelukkig zijn er nog enkele van die gebouwen uit lang vervlogen tijden voor het nageslacht bewaard gebleven.

In de landbouw op de arme zandgronden van de Wâlden was veelal sprake van een gemengd bedrijf waar de landbouw in dienst stond van de veeteelt. De schrale bodems met dikwijls woeste gronden in de nabijheid leidden ertoe dat veel boeren behalve koeien dan ook varkens, kippen hielden en op de heide bijen en heideschappen. Een bedrijf met 25 koeien was wel het summum. Van de 16.000 melkveehouders, die Fryslân in 1964 nog telde, waren er 5300 die nog geen tien koeien hielden (*Leeuwarder Courant*, 26 juni 1999). Velen hadden slechts één of twee koeien, zodat hier nauwelijks sprake was van boeren. Veel van dergelijke kleine veehouders of koemelkers beperkten zich dan ook niet tot de rundveehouderij, maar hielden er ook schapen en kippen bij.

Een geval apart

Van die vorm van veeteelt zijn niet bijster veel gebouwen overgebleven. Toch vinden we in Fryslân nog enkele schaapskooien en karakteristieke schuurtjes, waarvan overigens aan de buitenkant vaak nauwelijks meer te zien is waarvoor ze werden gebruikt. Aan het begin van deze eeuw was het houden van heideschappen echter duidelijk op zijn retour, zoals blijkt uit een bericht in het *Nieuwsblad van Friesland* van 9 augustus 1918: 'Siegerswoude 6 Augustus. Bij de meeste oude boerderijen alhier treft men nog eene schaapskooi aan, eertijds het nachtverblijf van de Drentse schapen, nu verlaten of ingericht voor stalling van ander vee. Door de ontginning op groote schaal zijn honderden hectares heideveld verdwenen en daarmee het voedsel voor de woldragers. Dezer dagen is de laatste kudde 'Drenten' naar elders verkocht'. Een gave schaapskooi is nu nog te zien in Bakkeveen aan de Tsjerkewâl tussen de panden nummers 30 en 31 aan de Bakkeveense Vaart, een van de niet

gedempte gedeelten van de Drachtster Compagnonsvaart. Het blijkt niet het enige exemplaar te zijn, want in Bakkeveen vinden we nog vier andere schaapskooien, of althans overblijfselen ervan. Deze zijn echter lang zo fraai niet als de eerstgenoemde, uitgezonderd één. Het is wat een geval apart, niet zozeer qua vorm - het is een kopie van de schaapskooi aan de vaart - maar hij is wel aanmerkelijk forser uitgevallen. De kooi is eigendom van *It Fryske Gea* en wordt gebruikt waar hij voor gebouwd is. Gemiddeld meer dan honderd schapen vonden er in de loop der tijden een onderkomen. Tegenwoordig gaan de Drentse heideschappen samen met de Schotse hooglanders en paarden de vergrassing van de heide tegen. Alles waarvoor een schaapskooi kan en moet dienen is hier aanwezig. Wie het reilen en zeilen van het geheel wil beleven moet beslist eens een bezoek aan dit prachtige gebied aan de Jarig van der

Drentse schapen met lammeren bij Allardsoog
(foto: K. Sikkema)

Wielenwei brengen en een blik in deze schaapskooi uit 1979 werpen. Niet ver daar vandaan staat het Âlde Hûs als onderdeel van de gebouwen van de Volkshogeschool Allardsoog. Hierin zijn de gebinten van de schaapskooi verwerkt die vroeger tot een boerderij in die streek behoorde.

Vroege 'hangplek'

In de *Woudklank* van 14 april 1983 heeft Hans de Jong een bijzonder lezenswaardig artikel gewijd aan Alexander van Drooge, die zijn jeugd doorbracht in Bakkeveen. Aan het einde van de negen-

Schaapskooi Bakkeveen met een gedeelte van de bijbehorende boerderij (foto: K. Sikkema)

tiende eeuw zegt Van Drooge onder andere dat 'Als wij 's avonds bij dalende zon op de eerste duin rechts van de oude zandweg stonden en op een paar honderd meter afstand de kudde zagen naderen onder het geklingel van tientallen bellen, begrepen we iets van de schoonheid dezer dingen, ook zonder dat ouderen ons er op wezen. En dan die verrukkelijke schaapskooien. Mooi waren ze om te zien. Heerlijk, het klinkt misschien wonderlijk, om te ruiken. Zo'n schaapskooi was een schitterende plaats voor de jeugd voor allerlei spelletjes. Met de lange hangende ruiven heen en weer schommelen, er omheen dragen, het behoorde tot de beste genoegens van de tien-, twaalfjarige jongen'.

Authentieke kooi

Dé schaapskooi van Fryslân is die aan de vaart, het kiep- of Drintehok. Deze laatste benaming duidt op het type schaaap dat hier eertijds werd gehouden. Niet voor niets is dit kiephok een beschermd monument. In het Monumentenregister wordt hij aldus omschreven: 'Langgerekte schaapskooi met houten wanden en rietdekking met een druipstrook met pannen bedekt'. Deze kooi, 23 bij 7 meter, heeft aan beide lange zijden luikjes die indien geopend voor voldoende frisse lucht zorgen. Heel bijzonder is dat in de schaapskooien het systeem van de potstal werd toegepast. De heideschapen verbleven alleen 's nachts op stal. De vloer werd bedekt

Het hokje te Frieschepalen met een open en gesloten 'varkensdeurtje' (foto: K. Sikkema)

met heideplaggen die niet werden ververst maar telkens van een nieuwe laag voorzien. Zo vormde zich laag op laag doordrenkt met mest. Wanneer de boer de tijd rijp achtte haalde hij de mest eruit en bracht deze op zijn land of op de aangemaakte heide. De schapenhouderij stond hier duidelijk in dienst van de bemesting. Door de nog aanwezige grote schuurdeuren (boarders) aan de voor- en achterzijde kon de boerenwagen aan de ene kant naar binnen en aan de andere kant met mest beladen er weer uit rijden.

De tegenwoordige eigenaar van de boerderij is schapenhouder en heeft de tweehonderd jaar oude schaapskooi als zodanig in gebruik. De potstal is verdwenen, vanwege het ruime aanbod van mest. Omdat 'texelaars' groter en zwaarder zijn dan 'drenten' vinden er minder schapen een plaats dan vroeger.

'Multifunctioneel'

Een heel ander maar niet minder interessant gebouwtje staat naast de boerderij aan de Hearsterwei 2 in Frieschepalen. Dit gebouwtje van ongeveer acht bij vier meter, is gemetseld en heeft een pannendak. Het bijzondere van dit bouwwerk bevindt zich aan de achterkant. Daar zijn twee deurtjes van 75 cm hoogte aangebracht, waardoor de varkens naar buiten konden. Op enkele meters hoogte bevindt zich een kippenluikje en nog iets hoger een luik waardoor bijv. hooi naar binnen werd gebracht. Onbewust maakt dit gebouw een deel van het gemengde bedrijf van weleer herkenbaar. Onwetendheid maakt dat een dergelijk multifunctioneel bouwwerk tot op heden niet op de monumentenlijst werd geplaatst.

Verschillende typen bijenkorven en -kasten bij de gebr. Jongedijk te Hemrik. Linksboven de oudste vorm, die van een holle boomstam (foto: K. Sikkema)

Puristen en scherpslijpers

500 jaar Hof van Friesland (1499-1999)

Meindert Schroor

De uitsmijter kwam uit de mond van de Groninger rechtshistoricus prof. J.H.A. Lokin. Tegen het einde van een lange sessie van vijf lezingen door (oud)juristen en (rechts)historici plus een viertal met veel woorden begeleide presentaties van evenzovele uitgaven over 500 jaar Hof van Friesland: ten tijde van de republiek waren de Friezen in juridisch opzicht de Romeinen van de Lage Landen.

Op 24 september 1999 wijdde het Ryks-argyf yn Fryslân een symposium aan het 500-jarig bestaan van het Hof van Friesland en zijn rechtsopvolgers. Rijks-archivaris Douwe de Vries ging in op de schriftelijke nalatenschap van het hof, in totaal bijna 300 strekkende meter. Daarvan verscheen gelijktijdig een inventaris met toelichtingen en broncommentaren. De instelling zelf verdween al in 1811 en werd strikt formeel genomen ook eerst in 1515 opgericht (vgl. *Fryslân* 1998-1, 29-31). Toch mogen we de op 25 juli 1499 geïnstalleerde Saksische Hofraad en de na 1811 ingestelde rechtscolleges als voorganger, respectievelijk opvolgers van het illustere hof zien. De laatsten uiteraard in veel mindere mate dan de eerste, omdat zij thans niet meer in laatste instantie bepalen welke het uitsluitend voor Westerlauwers Friesland vigerende recht is. Het accent lag dan ook vooral op de periode vóór 1811, het jaar waarin Friesland niet alleen zijn universiteit, maar ook zijn hof kwijtraakte.

Gaerlegers

Oebele Vries (RU Groningen) plaatste de instelling van het hof van Friesland in het perspectief van het vijftiende-eeuwse Friesland. Op 'mena dey' en 'riucht en reed', de gezamenlijke landsvergaderingen werd immers ook recht geformuleerd en gesproken. De daar gesloten overeenkomsten of 'gaerlegers' dienden de gemeenschappelijke veiligheid en defensie en bevatten dikwijls strenge bepalingen tegen roerige elementen. Oordelen van de deelsge-rechten konden er worden aangevochten, het zogeheten bilekjen (laken). Zo in 1471 toen het stadsbestuur van Harlingen door 'riocht en reed der landen en steden van Oestergoe en Westergoe', op verzoek van Franeker en Franekeradeel, onder dreiging met

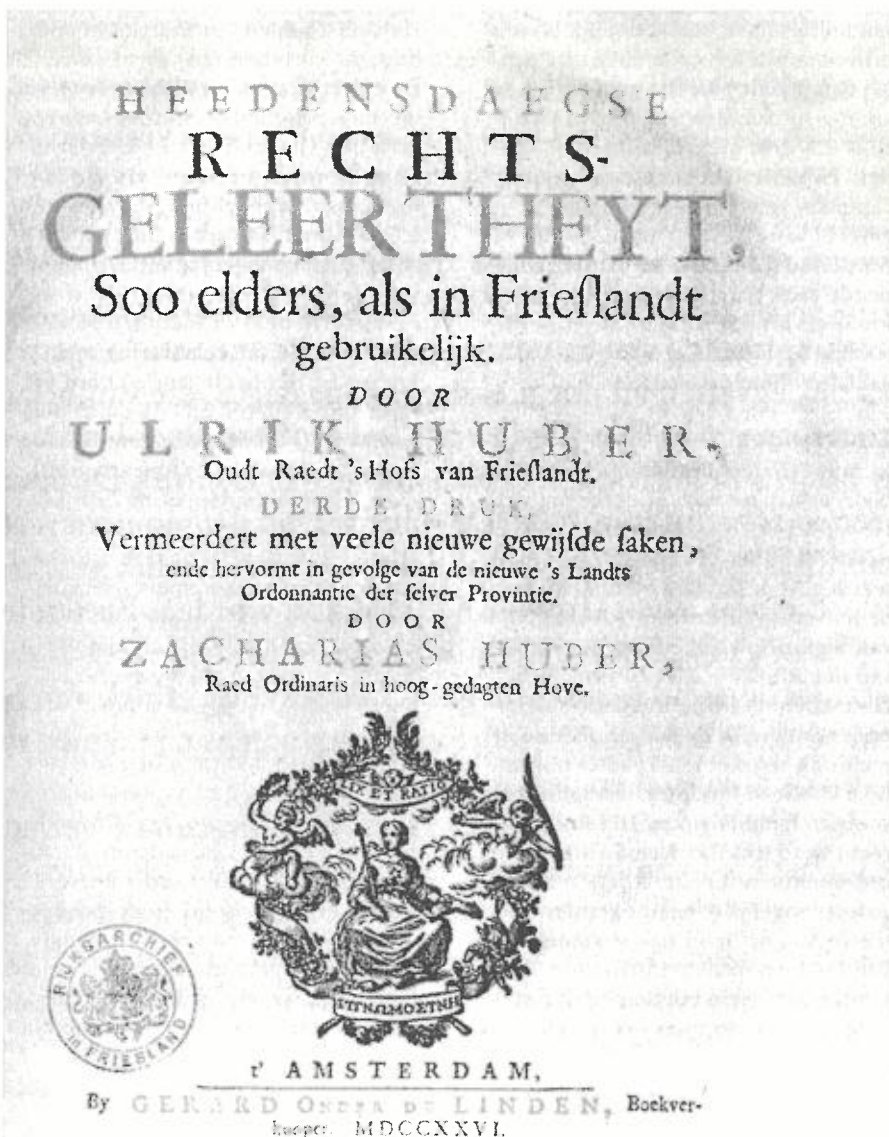
een boete de instelling van een biertol werd ontzegd. Ook kon de 'mena dey' desgevraagd besluiten tot het zenden van mandaten of bevelschriften. Het idee dat het hof geheel en al een *creatio ex nihilo* (een schepping uit het niets) was behoeft derhalve nuancering. Het

is in dat verband opmerkelijk dat de Schieringer 'foaroanmannen', die als ontvangstcomité Albrecht van Saksen in Harlingen opwachtten, allen in het hofgerecht, de juridische afdeling van de Saksische hofraad, werden opgenomen.

Wettige regering

In het decennium na 1578 raakte het hof zijn bestuurstaken vrijwel volledig kwijt aan de Staten van Friesland, die zich de soevereiniteit hadden toegeëigend. Naar de mening van de Leeuwarder (oud) openbaar aanklager A.G. Bosch leidde dat tot regelmatige con-

De derde druk uit 1726 van het meest fameuze juridische werk dat ooit in Friesland werd geschreven: Heedensdaegse rechtsgeleertheyt van U. Huber

flicten met Gedeputeerde Staten. Toch bleef het rechtcollege via zijn adviezen invloed behouden, niet in de laatste plaats omdat zowel de staten als het hof putten uit hetzelfde reservoir: de Friese elite. Als het er om spande, zoals tijdens de Munsterse invasie (1672) of in de Patriottentijd (1787), steunde het hof dan ook steeds de wettige regering.

Uniformiteit

Van de efficiency waarmee het hof zich met de lagere rechtsorganen bemoeide lijkt de huidige rechtspraak nog veel te kunnen leren. Tot dusverre beperkte het historisch onderzoek zich voornamelijk tot zijn sententies. Uit een verkenning van de correspondentie tussen de 41 Nedergerechten (11 stedelijke en 30 grietenijgerechten) en het hof blijkt, aldus prof. S. Faber (VU Amsterdam) hoezeer dit college de lagere rechtsorganen stuurde, dikwijls op de vingers tikte en spaarzaam complimenteerde. Het hof reageerde steeds per kerende post. Daarentegen werd echter veel dubbel spewerk verricht. Desondanks bestond er een grote mate van uniformiteit, omdat het hof bij misdrijven steeds in eerste en laatste aanleg competent was. Dat gaf een geheel andere situatie dan in Holland waar circa 230 criminele gerechten bestonden. Het Friese hof kan daarom qua aantallen sententies beter met één gerecht worden vergeleken, bv. dat van Amsterdam. Die stad telde in de achttiende eeuw bijna anderhalf keer zoveel inwoners als Friesland, maar er werd jaarlijks gemiddeld een vergelijkbaar aantal criminele zaken gewezen.

Smartengeld

In hoeverre die juridische uniformiteit bijdroeg aan het zich Fries voelen, waar Hollanders zich op de eerste plaats als Amsterdammer of Dordtenaar presenteren, is de vraag. Lokin memoreerde hoe graag de Friezen zich al ten tijde van Viglius spiegelde aan de cultuur van het antieke Hellas en Rome. Die fascinatie met de oudheid uitte zich onder andere in de talloze, meer dan waar ook voorkomende, soms potsierlijke klassieke varianten van inheemse voor- en familienamen. Het Romeinse recht werd totaal omarmd en het in de ordonnantiën vervatte Friese recht zoveel mogelijk Romeins geïnterpreteerd. Aan de hand van een aantal voorbeelden maakte Lokin duidelijk hoever het Friese purisme in dezen ging. Een daarvan was het verschijnsel

smartengeld. In het Romeinse recht was dat onbekend. Naar de klassieke Romeinse jurist Gaius kon 'van lidtekens of misvorming geen schade worden berekend, omdat het lichaam van een vrij mens geen waardering op geld verdraagt'. Zoals dat wel gold voor het lichaam van een slaaf. De door de zweepslagen van de Staverse burgemeester Bruninga deerlijk verminkte Trijntje Jacobs kreeg van het Hof dan ook alleen de kosten van het doktershonorarium en haar 'versuimenis' vergoed. Naar het 'smertloon' kon zij fluiten. In Holland ging men hiermee en met andere zaken ruimhartiger om. Hollandse rechtsgeleerden kregen van hun Friese vakgenoten dan ook dikwijls het verwijt nieuw recht te maken 'under the thin disguise of interpretation'.

Superieur

Lokin deed een poging die Roomse (in de zin van Romeinse) identiteit van de Friese rechtspraak te verklaren. Friesland kende net als Holland een stedelijke cultuur, maar deze had hier een veel uniformer karakter, waar de Hollandse steden voortdurend in onderlinge concurrentie verwickeld waren. De eigen universiteit te Franeker leverde een stevig fundament voor deze rivaliteit met Holland, waarin de Friezen zich de superieure vertolkers van het Romeinse recht achtten, strenger in de leer dan wie dan ook in Europa. Tot zover enkele mogelijke verklaringen voor de oorzaak. Helaas valt de vraag in hoeverre deze welhaast hartstochtelijke warsheid van relativering veel Friezen verder heeft aangespoord tot 'Prinzipienreiterie' en ook thans nog speent van humor vèr buiten dit kader. Net als de klassieke naamvarianten die een verbale sublimering lijken van een late en moeizame integratie in een bredere Europese, renaissancistische cultuur. Wie intussen meer over juridisch Friesland aan de weet wil komen; hij of zij raadplege het viertal onderstaande werken. Naast de eerdergenoemde inventaris en een uitermate boeiend werk over het Rooms-Friese recht van de hand van Lokin c.s. verscheen een tweetal naslagwerken, onder andere van belang voor het elite-onderzoek. Over de 271 raadsheren, die tussen 1499 en 1811 dienst deden, verscheen een uitgebreid groepsportret met biografieën volgens de methode van de prosopografie. De leden van de rechterlijke macht en het openbaar ministerie plus de griffiers in Friesland

in het tijdvak na 1811 worden behandeld in een aansluitend deel. Het kwartet nieuwe uitgaven maakt de herdenking 500 jaar Hof van Friesland in elk geval tot een van de meest productieve wetenschappelijke conclaven.

Berns, J.L. (+), B.S. Hempenius-van Dijk, D.P. de Vries, P. Nieuwland, A.P. van Nienes en S. de Haan - *Inventaris van het archief van de Raad, na 1515 het Hof van Friesland (1502)1516-1811* (met CD-rom). Uitgeverij Verloren/Ryksargyf, Hilversum/Leeuwarden, 1999, 144 pag., f 25,-

Vries, O., B.S. Hempenius-van Dijk, P. Nieuwland, P. Baks - *De Heeren van den Raede, biografieën en groepsportret van de raadsheren van het hof van Friesland, 1499-1811*. Uitgeverij Verloren/Ryksargyf, Hilversum/Leeuwarden, 1999, 480 pag., f 75,-

Lokin, J.H.A., C.J.H. Jansen, F. Brandsma - *Het Rooms-Friese recht, de civiele rechtspraak van het hof van Friesland in de 17e en 18e eeuw*. Uitgeverij Verloren/Ryksargyf, Hilversum/Leeuwarden, 1999, 240 pag. f 50,-

Wegener Sleeswijk, R.S. & L. Oldersma - *Rechterlijk Friesland 1811-1999, naamlijst leden rechterlijke macht, leden openbaar ministerie en griffiers*, Uitgeverij Verloren/Ryksargyf, Hilversum/Leeuwarden, 1999, 316 pag. f 50,-

De puntjes op de i van de stedelijke muntslag

B.H.J. te Boekhorst

Een opletende lezer bracht onder mijn aandacht dat het geschrevene in het artikel 'De stedelijke muntslag in Friesland in de vijftiende eeuw' (Fryslân 2-99), dat Sneek in 1456 stadsrechten zouden zijn verleend, onjuist is. De stadsrechten van de stad stammen van vóór 1424. In het eerder genoemde jaar vond een codificatie van deze rechten plaats. Verder werden wij opmerkzaam gemaakt op het publicatie 'Het proces voor de grote raad van Mechelen tegen de Bolswarder muntmeester Jan van der nat' door prof. dr A.H. Huussen, waarin wordt aangetoond dat Bolsward maar één muntmeester heeft gekend die luisterde naar de naam Jan van der Nat. Waarvan akte.

Internationale tentoonstelling

Koningen van de Noordzee

Hoe leefden de bewoners in het kustgebied rond de Noordzee in de periode vanaf de neergang van het Romeinse Rijk tot het begin van de Vikingtijd? Een geheimzinnige periode uit de geschiedenis die nu eindelijk uit de schaduw treedt. In een internationaal samenwerkingsverband met vijf andere musea trekt het Fries Museum de kar voor de grote reizende archeologische tentoonstelling 'Koningen van de Noordzee, 250 tot 850 na Chr.'.

Romeinen en Noormannen

Vanaf 19 december opent het Fries Museum - als eerste in de rij - zijn deuren voor koninklijke schatten en gebruiksvoorwerpen uit een van de meest intrigerende periodes in de Europese geschiedenis. De tentoonstelling loopt tot en met 5 maart 2000. Daarna gaat deze internationale expositie op reis langs de overige deelnemende musea: Museum Het Valkhof, kunst en archeologie, in Nijmegen, Nordfriesische Museum Nissenhaus in Husum (Duitsland), Tyne and Wear Museums in Newcastle upon Tyne (Engeland), Esbjerg Museum in Esbjerg (Denemarken) en het Arkeologisch Museum in Stavanger (Noorwegen). De tentoonstelling geeft een beeld van de economische, politieke en culturele ontwikkeling rond de Noordzee in Engeland, Schotland, Noord-Duitsland, Zuid-Scandinavië, Denemarken en Nederland. De expositie begint bij de terugtocht van de Romeinen en eindigt bij de invallen van de Noormannen.

Licht in duisternis

De geschreven bronnen uit deze periode zijn zeldzaam. Dat negatieve beeld van de vroege periode van de middeleeuwen, beter bekend als de 'donkere middeleeuwen', moet nu echter bijgesteld worden. Vele bodemvondsten en modern uitgevoerde opgravingen in de Friese en Groningse terpen, in de wûrten in Noord-Duitsland en in Engelse koninklijke grafheuvels werpen een nieuw licht op deze periode.

Noordzee verbindende factor

Nadat de Romeinen zich in de vierde eeuw definitief uit het Noordzeegebied hebben teruggetrokken legden de kustbewoners een grote mobiliteit aan de dag. Er werden handelstochten en rooftochten ondernomen. Bovendien vonden er hele volksverhuizingen plaats. De Noordzee was daarbij de verbindende factor en door de handel en gedegen scheepvaart werd onderling veelvuldig contacten onderhouden. Allerlei nieu-

Een deel van de grafinventaris van de vorst van Beckum (foto: Westfälischer Museum für Archäologie, München)

we maatschappijen kwamen tot ontwikkeling en vanaf de zesde eeuw ontstonden verschillende koninkrijken in het Noordzeegebied.

Mantelspeld uit Wijnaldum

De tentoonstelling gaat over macht en rijkdom, koningen en krijgers, over het landschap, de handel en scheepvaart, over dood en hiernamaals. Ook is te zien hoe het kustgebied rond de Noordzee, na de aftocht van de Romeinen, een nieuwe identiteit kreeg. Tal van koninklijke schatten, afkomstig uit het Friese koninkrijk en de andere koninkrijken hebben een plaats gevonden in de expositie, zoals een gouden mantelspeld uit Wijnaldum, gouden en zilveren sieraden (broches en armbanden), religieuze symbolen (hangers, amuletten), munten. Daarnaast geven diverse voorwerpen een beeld van het dagelijkse leven van de kustbewoners: scheepsonderdelen, agrarische werktuigen, gereedschappen, muziekinstrumenten, spelborden en sieraadewerk. Opmerkelijk facet is de grafcultus die gedurende deze periode zowel met heidense als met christelijke invloeden te maken had. Hierdoor is een enorme variatie ontstaan: scheepsgraven, grafheuvels, crematies, rijke en arme graven laten een diversiteit zien die met de acceptatie van het christendom verdween.

Deze rijk versierde beslagstukken van een gordel uit de zevende eeuw zijn gevonden in Lent en afkomstig uit een graf van een voornaam persoon. (foto: museum Het Valkhof, Nijmegen)

Bij 'Koningen van de Noordzee, 250-850 na Chr.' verschijnt onder de gelijknamige titel een catalogus. Het Fries Museum organiseert rondleidingen voor volwassenen en er is een onderwijsprogramma voor basisscholen en voortgezet onderwijs. In het kader van deze grote tentoonstelling zijn speciale dag- en meerdaagse arrangementen samengesteld, waarbij een bezoek aan 'Koningen van de Noordzee' in het Fries Museum is inbegrepen. Voor meer informatie kunt u contact opnemen met Noord Nederlands Bureau voor Toerisme, telefoon 0900-9222 of met Paul Klarenbeek, PR & Voorlichting Fries Museum, telefoon 058-2123001.

Reis Sleeswijk-Holstein bijzonder geslaagd

Begin juni 1999. Aantal deelnemers 51/50. Om gezondheidsredenen moest een deelnemster na enkele dagen per taxi retour Nederland. Tijdens het afscheidsdiner bedankte de heer Blom namens ons allen onze 'roerganger' Henk de Boer, de eerste stuurman Raven (die bijna alles voor ons betaalde) en in de eerste plaats onze 'kapitein' Elzinga voor een perfect voorbereide en geleide reis.

Werkbezoek

Er werd een strikt tijdschema aangehouden, wat wel betekende dat we vroeg moesten opstaan, vroeg ontbijten en vroeg weer op pad. Dat ontlokte één van ons de opmerking dat we toch ook een beetje het vakantiegevoel moesten krijgen. Antwoord van de 'kapitein': 'Julie zijn net als onze koningin op werkbezoek'. In vele opzichten was deze excursie ook koninklijk. Allereerst al vervoer in een Royal Coach van Dalstra. En een gewone bezoeker krijgt geen persoonlijke toelichting van de directeur als hij het textielmuseum Neumünster gaat bezoeken. Of vakkundige uitleg van een plantkundige tijdens een wandeling door de tropische kassen van de botanische tuin van de Christian-Albrecht universiteit in Kiel.

Zingende pastor

Eigenlijk zouden leden van het Genootschap die een bezoek willen brengen aan het oostelijk deel van Sleeswijk-Holstein van te voren de uitvoerige reisbeschrijving, maar liefst elf pagina's A-4!, moeten lezen voordat ze hun programma maken. De interessante mondelinge informatie die we in de bus kregen bij al het moois wat we onderweg zagen is niet vastgelegd. In het prachtige museum Schloss-Gottorf kun je dagen zoek brengen, maar bij een kort bezoek moet de archeologische afdeling en de expositie Stad en Land zeker niet overgeslagen worden. En als ze de bijzonder fraai gerestaureerde basiliek in Altenkrempe bezoeken, zal pastor Koxk hun niet zelf vertellen over de interessante geschiedenis van zijn kerkje. Aan het eind van het verhaal vond de pastor dat hij wat moest zingen voor de bezoekers uit Friesland. Dat klonk ontroerend mooi.

Knap dien

De regel dat de leiding niets mag worden aangeboden werd door de heer Vreeling overtreden toen hij de heer

Elzinga (oranjegezind) een sinaasappel aanbod. De 'kapitein' had natuurlijk het laatste woord en hij hoopte dat wij tijdens deze reis weer wat meer te weten waren gekomen over geschiedenis en oudheidkunde. Knap sein en knap dien!

J.S.W.

Cursusaanbod

Ryksargyf

- Cursus voor het uitzoeken van uw familiestamboom behelst een introductie in de genealogie, genealogie en heraldiek (familiewapens) en genealogie voor gevorderden.
- Introductie archiefonderzoek wordt georganiseerd voor hen die de verschillende mogelijkheden van zoeken op de studiezaal onder de knie willen krijgen.
- Oud schrift (paleografie) voor degenen die oude teksten van voor 1750 willen leren lezen.
- In de cursus Nedergerechtsarchieven wordt ingegaan op de administratie van koop en verkoop, benoemingen van voogden en de administratie van weeskinderen.
- De mogelijkheden voor onderzoek naar de geschiedenis van huizen en boerderijen worden u bijgebracht in de cursus naar de geschiedenis van onroerend goed.
- Na het volgen van de cursus Strafsaken in de negentiende eeuw weet u of uw voorouders ook iets op hun kerfstok hadden.

Bij alle cursussen vormt de praktische oefening een belangrijk onderdeel. Voor vragen en inlichtingen over het cursuspakket of voor het aanvragen van de cursusfolder kunt u zich wenden tot Otto Kuipers, Ryksargyf, Postbus 2637, 8901 AC Ljouwert. Telefoon (058)-2127103. U kunt ook de homepage van het Ryksargyf raadplegen op Internet (<http://www.ryksargyf.org>).

Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum (FLMD) 'It hûs fan de Fryske Literatuer'

- Skriuwtraining proaza foar begjanners troch Akky van der Veer. Doel fan de kursus is it hantwurk fan it ferhale-skriuwen yn 'e fingers te krijen. Alle strategyen fan ferhale-skriuwen komt oan

bod, lykas : Personaazjes of romten byldjend beskriuwe, opbou fan it ferhaal, dialoach, styl ensfh. Dizze kursus is begûn of 4 oktober en rint o/m 20 desimber op de moandeitejûnen.

- De keunst ôfsjen. Ferfolchkursus skriuwtraining proaza-skriuwe troch Hylke Tromp en Akky van der Veer. De kursus rint fan 24 jannewaris 2000 o/m 3 april op de moandeitejûnen.

- Taalferrikingsmooglikheden troch Anne Boersma-van der Mark. Wa't yn it Frysk skriuwt komt bytiden raar yn de knipe by it brûken fan de taal. Dizze kursus is ornearre foar elk dy't aktyf dwaande is mei skriuwen en wolris tangele sit mei fragen. De kursus is begûn op 20 oktober en rint o/m 1 desimber op de woansdeitejûnen.

Byneed kin der nei oerlis in fyfde jûn organisearre wurde.

- Fryske poëzij troch de ieuwen hinne troch Teake Oppewal. Dizze kursus is ornearre foar elk dy't niget hat oan poëzij en dêr mei oaren oer prate wol. It giet der net om sels teksten te skriuwen mar om gedichten mei syn allen te lêzen en dêrnei yn de kursushoer te bepraten. Dizze kursus wurdt hâlden op woansdeitejûn, is begûn op 13 oktober en rint o/m 8 desimber.

- Poëzij-skriuwe troch Remco Ekkers. Dichtsjen is in saak fan de pinne oer it papier bewege. Felle film, proppen fuortsmite, de Muze lit har twinge, mar men moat jin der wol foar ynspanne. Op de kursus wurde ideeën oanjûn dêr't de kursisten mei oan de slach kinne en dy't de kreativiteit oanpoene. De kursus start op 12 jannewaris 2000 en rint o/m 8 maart.

Alle kursussen wurde hâlden fan 20.00 – 22.00 oere yn it Skriuwershûs, Lytse Heechstjitte 15, Ljouwert. Oanmelde op tillefoan (058) 2120834.

It Literatuerfabryk - Literêr Podium

It FLMD en Teater Romein organisearje dit seizoen in tal literêre poadia mei optredens fan bekende en nije talinten op literêr mêd. De poadia binne op sneon fan 15.30 oant 17.30. De presintaasje is yn hânnen fan Ingrid Wagenaar. Data: 20 novimber, 29 jannewaris 2000, 18 maart en 15 april.

Provinsjale Skriuwdei

Op sneon 18 maart 2000 wurdt de Provinsjale Skriuwdei hâlden mei allernochte hawwe oan kreatyf skriuwen.

Ynboek

Johanneke Sytsema

Nije oanwinsten fan de Provinsjale Biblioteek fan Fryslân fan april oante mei juny 1999

Skiednis

* **Boerderijen en platteland in verandering:** een onderzoek naar herbestemming van boerderijen in Friesland. Jacob H.P. van der Vaart. Ljouwert/Leeuwarden, Fryske Akademy, 1999. 222 p.

* **In Friesland geslagen:** een historisch overzicht van in de provincie Friesland geslagen munten vanaf de zevende eeuw. B.H.J. te Boekhorst. Anjum, Boekhorst, cop. 1998. 32 p.

* **Dokkum op de penning:** een overzicht van alle bekende in Dokkum geslagen of op de stad betrekking hebbende munten en penningen. B.H.J. te Boekhorst. Anjum, B.H.J. te Boekhorst, cop. 1998. 28 p.

* **Fryslân, staat en macht 1450-1650:** bijdragen aan het historisch congres te Leeuwarden van 3 tot 5 juni 1998. J. Frieswijk (red.) et al. Hilversum, Verloren/Leeuwarden, Fryske Akademy, 1999. 245 p.

* **Tussen Gideonsbende en publieke kerk:** een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650. W. Bergsma. Hilversum, Verloren/Leeuwarden-Ljouwert, Fryske Akademy, 1999. 652 p.

* **Onder de toren:** een geschiedenis van Oostergo 1947-1994. Caspar Dullemond en Ad de Haan. Dokkum, ATSEE, cop. 1997. 123 p.

* **Westergo - Ljublana:** His Story, 1999. 184 p.

* **Aldus is opgeschilderd:** Middeleeuwse muurschilderingen in Friese kerken 1100-1600. Marieke van Zanten, Maximiliaan P.J. Martens (red.). Groningen, REGIO-PROjekt Uitgevers. Leeuwarden, Stichting Alde Fryske Tsjerken, cop. 1999. 156 p.

* **Ken uzelf: vrijmetselarij in Noord Nederland.** Jaap Bruintjes en Ruth Lipschits-de Leeuwe. Drachten, Museum Smallerland, 1998. 48 p.

* **Boezemwaterschappen en polders in Noord-Friesland:** verzamelinventaris van de gedeponeerde archieven van het waterschap Noordlik Westergo 1783-1971 (1972). H. de Raad. Stiens, Wetterskip De Waadkant, 1998. 283 p.

* **Onderzoeksgids nedergerechten, buitengerechtelijke zaken.** Otto Kuipers. Herdr. Leeuwarden, Ryksargyf, 1998. 20 p. Omslagtitel: Nedergerechten, buitengerechtelijke zaken (1e dr. 1994).

* **Ferdinand Domela Nieuwenhuis en zijn betekenis voor de veenarbeiders.** Auke Vondeling. Gorredijk, Stichting Streekmuseum Opsterlân, 1999. 44 p.

* **Inventaris van stukken betreffende het Bestuur van de Saksische hertogen over Friesland (1488) 1498-1515 (1520) en hun bemoeienis met Groningen en Supplement op de Inventaris (uit deel 2) van stukken betreffende het Bestuur van Friesland (1498) 1524-1581 (1598).** P. Baks et al. Ljouwert/Leeuwarden, Fryske Akademy, cop. 1998. 571 p.

* **Goudvonden uit het Noord-Nederlandse terpengebied (450/500-650 n. Chr.):** politieke, religieuze en sociale aspecten van import, circulatie en depositie van goud. Johan A.W. Nicolay. Groningen, Rijksuniversiteit Groningen, 1998. VI, 150 p.

* **Tusken reiden en sompen.** Rudolf Nautilus. Stiens, R. Nauta, 1999. 134 s.

* **Laaksum: de Zuiderzee en de visserij.** Bauke Boersma et al. Leeuwarden/Ljouwert: Friese Pers Boekerij, cop. 1999. 48 p.

* **Frisians to America, 1880-1914:** with the baggage of the fatherland. Annemieke Galema. Groningen, REGIO-PROjekt Uitgevers, 1996. 357 p.

Plaatslike skiednis

* **Kennis is macht en willen is kunnen:** geschiedenis van 48 jaar ulo-onderwijs in Gorredijk. Kerst Huisman. Leeuwarden, K. Huisman, 1999. 57 p.

* **Krite "Waling Dykstra"** Meppel 75, oprjochte 20 febrewaris 1924. Meppel, Krite "Waling Dykstra", 1999. 16 s.

* **Maar niet met steen en hout alleen is 't grote werk gedaan:** uit de geschiedenis van de Doelhofkerk te Aldeboarn. Lykele van der Ven. 2e, herz.dr. Oldeboorn: L. van der Ven, 1996. 12 p.

* **Chr. Muziekvereniging "Oranje" Spannum:** de geschiedenis van een eeuw "Oranje" 1898 11 oktober 1998. Sjoukje de Boer en Bea Bouma-Valkema. Spannum, Chr. Muziekvereniging "Oranje", 1999. 2 dl. 75/82 p.

* **Harlingen weerspiegeld.** Johan van der Wal. Harlingen, Wever, cop. 1998. 64 p.

* **In slach troch de stêd:** literaire stadswandeling door Leeuwarden. 2e ed. Ljouwert/Leeuwarden, FLMD, 1999. 29 s.

* **Grafschriften algemene begraafplaats te Sint Annaparochie,** gemeente Het Bildt. Werkgroep Grafschriftenprojekt Nederland. Leeuwarden, WGN, 1999. 2 dl. 397 p.

* **Grafschriften N.H.-begraafplaats te Augustinusga,** gemeente Achtkarspelen. Werkgroep Grafschriftenprojekt Nederland. Leeuwarden, Uitgeverij 11R/WGN, 1999. 107 p.

* **Grafschriften N.H.-begraafplaats te Kootstertille,** gemeente Achtkarspelen. Werkgroep Grafschriftenprojekt Nederland. Leeuwarden, Uitgeverij 11R/WGN, 1999. 85 p.

* **Grafschriften N.H.-begraafplaats te Gerkesklooster,** gemeente Achtkarspelen. Werkgroep Grafschriftenprojekt Nederland. Leeuwarden, Uitgeverij 11R/WGN, 1999. 128 p.

* **Vita brevis: grafschriften oude begraafplaats Heerenveen/genealogische miniaturen.** F.J. Hoornveld-Schoppen et al. Leeuwarden, Uitgeverij 11R, 1998. 107/23 p.

* **In en om het Sint Anthonij Gasthuis.** Trijntje Blomhoff. Leeuwarden, Blomhoff, cop. 1998. 106 p.

Genealogy

* **Afstammelingen van Pieter Poppes Flietstra** geboren circa 1710 Bozum Friesland Nederland. Peter Goutbeck. Alberta-Canada, P. Goutbeck, 1997. 68, 4 p.

* **Index op genealogyske jierboeken 1992 t/m 1996.** Stichting Freonen fan de Argiven yn Fryslân. Ljouwert/Leeuwarden, Fryske Akademy, 1999. XIV, 232 s.

* **Voorouders en nakomelingen van Rients Koopmans (1881-1946) en Maaijke Cornelia Repko (1881-1960).** Jan Hengstmengel. Leiden, J. Hengstmengel, 1997. 80 p.

* **Amelander schippers Nagtegaal in de 18e eeuw.** J.H. Nagtegaal. Haarlem, J.H. Nagtegaal. 1998. 47, 7 p.

* **Veenstra's uit Rijperkerk en Tietjerk (Ryptsjerk en Tytsjerk):** een Friese familie van boeren, schippers en veenbazen. J. Vogelzang. Easterein, Drukkerij Van der Eems, 1999. 80 p.

* **Genealogie familie Swart.** Jan Lettinga. Menaldum, J. Lettinga. 1999. 215 p.

* **Familie Van der Vaart van oorsprong turf-schippers,** Noordwolde, Weststellingwerf, Friesland. A. v.d. Vaart. - Ouddorp, A. v.d. Vaart. 1998. 222 p.

* **Kwartierstaat van Jacobus Johannes Alta c.s.** J.J. Alta. Jubbega, J.J. Alta, 197

* **Geschiedenis van een Friese familie:** de RK familie Douwe Douwes van der Werf van IJlst in de laatste vier eeuwen met behandeling van aanverwante families. Folkert van der Werf. Den Oever, F. van der Werf, 1996. 1 dl.

Ferskaat

* **Gebakken schilderijen: Friese keramische platen 1870-1930/Fired paintings: Frisian ceramic wall plaques 1870-1930.** Pieter Jan Tichelaar et al. Leiden, Primavera Pers, 1998. 232 p.

* **Ziedaar Italië! Vijf eeuwen Friezen en Groningers in Italië.** IJ. Botke (red.) et al. Franeker, Van Wijnen, cop. 1998. 208 p.

* **M3: Frysk literêr blêd foar it tredde millenium.** 1999/1 - ... It Fean/Heerenveen, M3/Eric Hoekstra, 1999-....

* **Oer lêzen en skriuwen.** Friedrich Nietzsche, oers. Eric Hoekstra. Ljouwert/Leeuwarden, Bornmeer, 1999. 4 s.

* **Hoe schrijf je 't Stellingwerfs:** spelling en overzicht van vormen. Henk Bloemhoff. Berkoop/Oldeberkoop, Stichting Stellingwarver Schrieversronte, 1999. 47 p.

* **Holland, Paraat En Start Klaar:** lotgevalen van een Terschellinger legende. Willem J.J. Boot. Harlingen, Flevodruk, cop. 1999. 112 p.

* **Mei it korps troch de buorren:** kroniek van dorpsfanfare 1898, Eendracht Maakt Macht Oudega 1998. Cees Walinga. Oudega, Eendracht Maakt Macht, 1998. 132 s.

* **Vierhonderd jaar Reformatie in Aldeboarn (1596-1996)** Aldeboarn, L. van der Ven, 1996. 3 p.

* **'Als we nu maar niet weelderig worden':** het leven van Tjeerd Herre Kingma, oleslager en kassier te Makkum (1838-1930). Henk Nicolai. Kingma-stichting, 1988. 80 p.

* **Stasjonearre yn Fryslân:** essays, besprekken en polemiken. Lolle Nauta. Ljouwert/Leeuwarden, Fryske Akademy, 1999. 233 s.

* **A-locatie bossen in Friesland:** kenschets, beoordeling en adviezen met betrekking tot behoud en ontwikkeling van relictten van inheemse bosgemeenschappen in de provincie Friesland. K.W. van Dort & J.B. den Ouden. Wageningen, Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek, 1998. 66 p.

* **Bosdynamiek in het Starnumansbos.** A.P.P.M. Clerkx & A.F.M. van Hees. Wageningen, Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek, 1999. 36 p.

* **Stellingwarver plantenaemen:** een veurlopige list van plantenaemen in et Stellingwarfs. Saskia Douma en Sietske Bloemhoff. Berkoop/Oldeberkoop, Intergementelijke Begeleidingsgroep Hiemkunde in Oost- en Weststellingwarf, 1998. 31 p.

* **Eindverslag van de manifestatie "Fryslân 500":** Fryslân 500, 1498-1998. Stichting Fryslân 500. Ljouwert/Leeuwarden, Provincie Fryslân, 1999. 20 p.

* **Te stoel en te bank:** ferslaggen fan alve tsjerketsjinsten by gelegenheid fan it 90-jierrich bestean fan it Kristlik Frysk Selskip. Koen Zondag et al. Frjentsjer/Franeker, Van Wijnen, cop. 1999. 136 s.

* **Yn 'e Gouden Hoep:** tusken Aggema en Vine. A.N. Osinga, H.D. Bakker. Bolsward, H.D. Bakker, 1999. 204 s.

* **Louis Couperus en Pier Pander,** twee verwante zielen. Feico Hoekstra et al. Den Haag, Louis Couperus Museum, 1999. - 16, 8 p.

Agenda

**Gemeentearchief Leeuwarden,
Grote Kerkstraat 29, Leeuwarden.
Tel.: 058-2338399. Open:**

16 november t/m 31 december

De geschiedenis van Leeuwarden

- Op 12 november wordt naar aanleiding van de presentatie van het boek Leeuwarden van 750 tot 2000 een symposium gehouden met als titel 'Leeuwarden, een stad met allure'. Aansluitend hierop wordt in het Gemeentearchief een tentoonstelling geopend, die vanaf 16 november voor iedereen is te bezichtigen.

**Nederlands Klassiek Verbond, afdeling
Friesland, secr. Flora Visser-van Enkhuizen,
Estrikwerk 22, 8745 BX Makkum.
Tel. 0515-232415**

12 november - 20.00 uur - Buma Biblio-

theek, Grote Kerkstraat 17, Leeuwarden

- lezing door drs R.J.G. Opendakker over de *restauratie van het Gregoriaans*.

In deze lezing wordt kort ingegaan op zo'n 2000 jaar geschiedenis van het Gregoriaans, daarbij gebruik makend van de nieuwste aan de geschiedenis onttrokken inzichten. Het zwaartepunt ligt vervolgens, nadat het Gregoriaans rond de tiende, elfde eeuw na Christus in verval is geraakt, bij de restauratie in de negentiende eeuw, zoals dit opgezet is in Solesmes. Met behulp van diverse neumenhandschriften wordt verduidelijkt met wat voor een monnikenwerk men ook heden ten dage nog in Solesmes bezig is.

18 februari 2000

- mevr. drs M. Jager: *Hoe de filosofie Rome bereikte*

29 maart 2000

- dhr. dr J.P.A. van der Vin: *De stad Constantinopel in de tijd van Justinianus I.*

Ex Oriente Lux

1 december

- prof. dr P.W. van der Horst: *De Essen en de rollen van de Dode Zee*

23 februari 2000

- mevr. drs M. de Haas: *De Johanniter ridders op Malta.*

De lezingen van Ex Oriente Lux vinden plaats in de NHL, locatie Bouhof, Rengerslaan 10, Leeuwarden. Aanvang 20.00 uur.

MUSEA

ANJUM

**Anjumer Molen "De Eendracht",
Mounebuorren 18. Tel.: 0519-321926.
Open: ma 13-17, di t/m za 10-17**

t/m 31 december

De molenaar als kunstenaar

- Expositie van tekeningen van de hand van H. Kingma.

Doorlopend

Zes zolders kijkgenot

- Vaste exposities, zoals een foto-expo van molens in Friesland en Dongeradeel, molenmodellen, kunst uit zee, molenaarsgereedschap en boerenspul, raderwerk (spoorwielens rondsels), aandrijving en een prachtig uitzicht.

BOKSUM

Sint Margrytsjerke, Sint Margrytwei.

Til.: 058-2541570. Iepen: alle middeis 13-17

o/m 7 novimber

Oer Evangeljepreker Liudger, apostel fan Friezen en Saksen

- Eksposysje oer Liudger (742-809) dy't it wurk fan Willibrord en Bonifatius ôfboude. Sintraal steane de 23 unike illustraasjes út de Vita secunda Liudgeri, makke om 1080 hinne yn Liudger's abdij te Essen-Werden

BURGUM

**Streekmuseum/Volkssterrenwacht Burgum,
Menno van coehoornweg 0.**

**Tel.: 0511-465544. Open: di t/m za 14-17,
vr 14-17/19-22**

t/m 6 november

Hoofdzaak of Kopzorg, hoeden door de jaren heen

- Dat hoeden en hoofdbedekkingen ook in de (klassieke) oudheid en, meer lokaal, sinds de Middeleeuwen aan mode onderhevig waren blijkt uit reproducties van schilderijen, documenten en beelden. De tentoongestelde hoeden geven vooral een beeld van modeontwikkelingen in de twintigste eeuw, een periode waarin de mode sneller en minder streekgebonden wisselde dan in voorgaande eeuwen. De hoed lijkt nu, in 1999, weer in opmars te zijn. Daarom biedt de expositie tevens de mogelijkheid om verschillende hoeden te passen. Bovendien worden technieken getoond voor het opknappen van oude hoeden waardoor ze zelfs in het komende millennium weer draagbaar worden.

DRACHTEN

**Museum Smallerland, Museumplein 2.
Tel.: 0512-515647. Open: di t/m za 11-17,
zo 13-17**

t/m 21 november

Niet allen die luidkeels waarden...

- Een bijzondere expositie waarin Museum Smallerland de aanwinsten van de afgelopen jaren toont. Te zien is werk van o.a. Gerrit Benner, Dinie Boogaart, Jan Frearks van der Bij, Anne Feddema, Pier Feddema, Sierd Geertsma, Jannes Kleiker, Jan van der Kooi, Klaas Koopmans, Tiny van Asselt, Mare van der Woude, Jan Looman, Jan Woudstra, Ids Wiersma, Jaap Nieweg, Sjoerd H. de Roos, Gerrit Ofdringa, Pier Pander en Peter Pander.

11 december t/m 6 februari 2000

100 jaar Fries landschap

- Deze millennium-tentoonstelling gaat over de veranderingen in het Friese landschap gedurende de twintigste eeuw. De expositie, die in samenwerking met het Fries landbouwmuseum wordt georganiseerd, toont onder meer werken van Cornelis Jetsen en Ids Wiersma.

FRANEKER

Museum 't Coopmanshûs, Voorstraat 49-51.
Tel.: 0517-392192. Open: di t/m za 10-17,
t/m september ook op zo 13-17

t/m 13 november

- Schilderijen van Fons Hoiting.

GORREDIJK

Stichting Streekmuseum Opsterlân,
Hoofdstraat 59. Tel.: 0513-462930.
Open: di t/m vr 9-17, za 13-16

tot 20 november

Beetsterzwaag en Olterterp

- Tijdens deze tentoonstelling wordt een historisch overzicht gegeven van de dorpen Beetsterzwaag en Olterterp met aandacht voor de adel, de Oranjevereniging, Lyndensteyn. Het tentoongestelde materiaal is afkomstig uit archieven van 'het Heechhout', het 'Provinciaal Revalidatiecentrum Friesland' en enkele verenigingen en particulieren. Een en ander wordt ondersteund door veel oude foto's en archeologisch materiaal uit de collectie van Jan Lourens

Verveningszaal

In deze zaal staat een maquette opgesteld die de verwerking van een vervening heel duidelijk uitbeeldt. Aan de hand van kaarten, foto's diverse turfsoorten, enkele gebruiksvoorwerpen en een nagemaakt veenhuisje krijgt de bezoeker een goed beeld van het leven in de turfsterkerij.

Hein van Vlietzaal

Een unieke verzameling stenen is door de in 1956 overleden amateurgeoloog en -archeoloog Hein van der Vliet nagelaten, zoals de eerste authentieke vuistbijlonden in Nederland, vijf panelen over het gebruik van de artefacten. Op een wandkaart van Europa worden de plaatsen van herkomst van de uitgestalde verzameling aangegeven.

Voorts wordt aandacht gegeven aan de voormalige Joodse gemeente, de socialistische beweging en de P.W. Jansenstichting in Gorredijk.

HEERENVEEN

Museum Willem van Haren,
Van Harenspad 50-52. Tel.: 0513-623408.
Open: di t/m vr 10-17, za en zo 14-17

t/m 14 november

'Echte smartlappen'

- Het centrum voor kunst en cultuur De Heerenveense School organiseert een heus smartlappenfeest, met exposities, workshops, kinderactiviteiten en live optredens. Het hart van dit feest is de expositie 'Echte smartlappen'. De herkomst van het woord smartlap is niet geheel duidelijk. Eén van de verklaringen is, dat het begrip is afgeleid van de beschilderde lappen die straatzangers eertijds gebruikten om hun met veel leed en smart doorspekte liederen te illustreren. Een smartlap of roldoek is nog het best te vergelijken met een stripverhaal. Het is een rechthoekige doek waarop in een aantal vakken de belangrijkste gebeurtenissen uit een lied staan afgebeeld. In de expositie zijn 23 van dergelijke smart-

lappen, afkomstig uit diverse musea en particuliere collecties te bewonderen. Ze worden aangevuld met schilderijen en prenten van rolzangers, voorbeelden van de liedblaadjes die door hen werden verkocht en de muziekinstrumenten die ze bespeelden.

7 november – 14.30 uur live optreden

Bennie Huisman

Smartlappen moeten niet alleen bekeken, maar vooral ook beluisterd worden. Zanger Bennie Huisman heeft tien liederen opgenomen, waarvan tekst, melodie en roldoek bewaard zijn gebleven. Deze 'echte smartlappen' zijn op een CD gezet. Een informatief boekje geeft tekst en uitleg bij de liederen. Deze alternatieve catalogus is bij de expositie te koop. Bovendien is Bennie Huisman op 7 november als roldoekzanger te bewonderen.

20 november – 14.00 uur lezing Domela

Nieuwenhuis

Ferdinand Domela Nieuwenhuis museum
(ondergebracht bij Museum Willem van Haren)

Ter gelegenheid van de tachtigste sterfdag van Domela Nieuwenhuis vindt een lezing plaats door de Groninger historicus Homme Wedman met als titel *Domela's erfgenaam?* Leo Polak: *autonomie en ethiek*.

Voor of na de lezing kunt u een bijzondere expositie naar aanleiding van Domela in het museum bezoeken. Hier zijn voor het eerst alle, recent gerestaureerde bladen te zien van het album dat aan Domela werd aangeboden in 1904 ter gelegenheid van het jubileum van Recht voor Allen. Deze bladen bevatten o.a. tekeningen en prenten van bekende kunstenaars als Heyenbroek, Toorop, Kees van Dongen en gedichten en muziekstukken. Uiteraard kunt u ook het Ferdinand Domela Nieuwenhuis museum bezoeken.

KORNWERDERZAND

Kazemattenmuseum Kornwerderzand.
Tel.: 058-2664865

Doorlopend

Het leven van de soldaat

- Zeven kazematten zijn heringericht in de stijl van de meidagen van 1940. Achter betonnen muren van drie meter dik ziet u hoe het leven van de soldaten op Kornwerderzand was.

LEEWARDEN

Fries Museum, Turfmarkt 11.

Tel.: 058-2123001. Open: di t/m za 11-17,
zon- en feestdagen 13-17. t/m 31 oktober

t/m 12 december

Het land van Benner

- Een wereld van wind, water en wolken, een horizon met gekleurde luchten, Friese meren met rode zeilen en graslanden met grazende koeien. Dat is het land van de Friese schilder Gerrit Benner (1897-1981), bewonderd en bejubeld, en door de jaren heen veelbesproken. De expositie toont een overzicht van zijn landschappen in schilderijen, gouaches en tekeningen.

t/m 9 januari 2000

Nanne Ottema, een kleurrijk verzamelaar

- Van Chinees porselein tot wandelstokken, van brandewijnkommen tot windvanen, van uurwerken tot schilderijen en van kostuums tot scheepssier. Het Fries Museum en Museum Het Prinsessehof presenteren gezamenlijk een grote tentoonstelling van de verzamelingen die Nanne Ottema (1874-1955) bijeen heeft gebracht.

De in Leeuwarden geboren Ottema heeft zijn leven lang verzameld. Zijn niet te betweten honger naar voorwerpen heeft geleid tot een omvangrijke collectie op zeer diverse verzamelsectoren: keramiek, zilver, uurwerken, schilderkunst, textiel, volkskunst, noem maar op. Eenmaal weer een nieuw verzamelgebied ontdekt, beet hij zich daar in vast. Dan weer doordacht, dan weer associatief, bouwde hij een verzameling op. Ottema is in Friesland en daarbuiten vooral bekend geworden als verzamelaar van Chinese keramiek en als oprichter van het Museum Het Prinsessehof.

t/m 1 april 2000

Sluiers en sjaals, over kleding en identiteit

- Sluiers en sjaals gaat over bedekken en onthullen. Friese kostuums uit de achttiende en negentiende eeuw en hedendaagse islamitische kledingstukken staan naast elkaar in de nieuwe opstelling van de textielzaal. Waarom? Omdat er volop overeenkomsten zijn. Zo is het Friese kostuum de enige Nederlandse streekdracht die de vrouw van top tot teen bedekt, tot aan het haar toe. De kanten muts met grote luifel uit de achttiende eeuw maakte het hoofd van de Friese vrouw zo onzichtbaar als dat van een gesluierde Turkse of Egyptische vrouw. En ook de sluiermuts met een lange kanten strook ontbrak niet in de negentiende

de-eeuwse kledingkast. Sluiers en sjaals gaat ook over identiteit. Turkse of Marokkaanse vrouwen bedekken hun hoofd als symbool van hun identiteit, een gewoonte die ze hebben meegenomen uit hun land van herkomst en waar zij als islamitische vrouw ook bewust voor kiezen. De tentoonstelling laat ook de religieuze betekenis van de hoofddoek zien. De katholieke zusters Franciscanessen in het Bonifatiusziekenhuis in Leeuwarden droegen destijds een hoofddoek. Nu zijn de hoofddoek en sluier het symbool van de islamitische wereld. Het meest verhuullend zijn de chadri uit Afghanistan en de zwarte chador met zwarte handschoenen die fundamentalistische vrouwen dragen. En uiteraard wordt aandacht besteed aan feest- en rouwkleding.

Verzetsmuseum

t/m 14 november

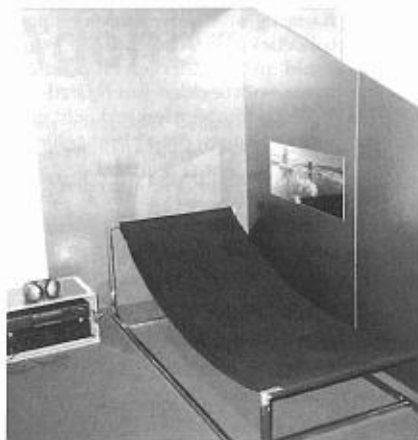
Daar zit muziek in

- De deelcollectie muziek van het Verzetsmuseum bestaat uit een kleine tweehonderd heel verschillende onderwerpen en documenten, van bladmuziek tot 78-toeren platen, van wandbord tot zangbundel, spotlieden, illegale uitgaven en veel origineel documentatiemateriaal over het verplicht inleveren van radio's, verboden muziek etc. Er is vooroorlogs materiaal, 'foute' muziek zoals zangbundels en grammofoonplaten van de NSB, verzetsliederen, militaire muziek van het Duitse leger en natuurlijk muziek van de geallieerde bevrijders. Vanzelfsprekend is er niet alleen veel te zien, maar ook veel te horen. Populaire liedjes als 'Blonde Mientje heeft een hart als prikkeldraad' (waarbij Mientje slaat op koningin Wilhelmina) en 'Rats, Kuch en Bonen' ontstonden in de mobilisatieperiode. Met de instelling van de Nederlandsche Kultuurkamer kwamen musici en dus het openbare muziekleven onder nationaal-socialistische controle. Velen huldigden de opvatting dat je in eerste instantie voor het publiek en eigen boterham werkte. De ariëverklaring werd dan ook door vrijwel alle kunstenaars ondertekend! Slechts weinigen weigerden. Joodse musici mochten alleen nog maar voor een joods publiek optreden. Vrijwel alle Engels- en Franstalige liedjes werden door de Duitsers verboden, net als de jazz ('neger')muziek. Daarvoor in de plaats kwam Duits- en Nederlandstalig werk, vaak een vertaling van oorspronkelijk Duitse liedjes. Met de geallieerden kwam nieuwe muziek, met name uit de Verenigde Staten, in Nederland. Muziek waar vaag iets van vernomen was tijdens de oorlog, maar die nu voor het eerst vrijuit kon klinken. De zolang verboden muziek bleek uitstekend bij de vreugde van de vrijheid te passen.

Keramiekmuseum Het Prinsessehof,
Grote Kerkstraat 11. Tel.: 058-2127438.
Open: di t/m za 11-17

Zie informatie bij Fries Museum

Fries Natuur Museum, Schoenmakersperk 2.
Tel.: 058-2129085.
Open: di-za 10-17, zon-feestdagen 13-17.

De chill-out hoek

t/m 30 januari 2000

IFO's in Natuurmuseum

- IFO staat voor 'Identified Flying Objects', een tentoonstelling over het herkennen van vogels. Ook het onderzoek aan vogels wordt aan de hand van vijf projecten belicht. Het middelpunt van de expositie is het Technocentrum. Hier staan computers waarmee bezoekers wegwijzen worden gemaakt in de vogelwereld. In de Chill-out hoek kan plaatsgenomen worden op ligstoelen om rustgevende sfeerimpressies van vogelgeluiden op je in laten werken. In 'zwevende' vitrines staan allerlei opgezette voorwerpen.

Het technocentrum

Tenslotte kan in het Proefstation de vogelkennis getest worden. 'Identified Flying Objects' is zeer geschikt voor schoolbezoek. In de tentoonstellingsperiode worden excursies georganiseerd. De expositie wordt aangevuld met het vogelproject van beeldend kunstenaar Noëlle Koppers, bestaande uit 25 vogelportretten. UFO's is een samenwerkingsproject van het Natuurmuseum Nijmegen en Sovon.

LEIDEN

Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Rapenburg 28, Leiden.
Tel. 071-5120748. Open: di t/m vr 10-17, za, zo, feestdagen 12-17. Gesloten: 25/12, 1/1

t/m 13 februari 2000

Goudschat van Middeleeuwse guldens

- Expositie van een unieke middeleeuwse goudschat, die eind 1998 op het erf van een huis in Piaam werd aangetroffen tijdens graafwerkzaamheden voor een riolerings-

buis. Op een meter diepte kwamen in totaal 36 goudguldens tevoorschijn. De schat werd voor registratie en wetenschappelijk onderzoek aangemeld bij het Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet.

De late middeleeuwen zijn voor Friesland een onrustige tijd geweest. Zijn de goudguldens vanwege een oorlog begraven? Of gaat het hier toch om wat anders? De schat bevat alleen munten van hoge waarde en goede kwaliteit, lage waarden en kleingeld ontbreken. Het is daarom het meest waarschijnlijk dat het om een spaarschat gaat. Dit 'appeltje voor de dorst' werd veilig begraven, om pas in moeilijke tijden opgegraven te worden. Helaas heeft de toenmalige eigenaar zijn schat niet kunnen opgraven. Het bedrag van 36 goudguldens vertegenwoordigde in de late middeleeuwen bijna een jaar arbeidsloon.

De schat bevat zowel Nederlandse als buitenlandse guldens. In de middeleeuwen konden munten uit alle landen gebruikt worden, onafhankelijk van hun herkomst. De waarde werd bepaald door de hoeveelheid goud of zilver die de munten bevatte. Zowel de oudste munt uit 1422 als de jongste munt uit 1508 zijn uit Keulen afkomstig. Zoals gebruikelijk in die tijd, hebben de guldens omschrijvingen in het Latijn; een naam en waarde-aanduiding ontbreken evenals het jaar van productie. Pas aan het einde van de vijftiende eeuw werd het dateren van munten een normaal verschijnsel. Zodoende dragen alleen de jongste negen munten uit de vondst Piaam jaartallen en is de rest ongedateerd.

OOSTMAHORN

Oerka I.V.Museum, Oostmahorn 15.
Tel.: 0519-321583. Open op afspraak

Doorlopend

Er was eens...

- Expositie van werk van Irene Verbeek, waarin vooral haar grote olieverfdoeken aandacht krijgen. Verbeek verhaalt in haar werk over de oorsprong van water en land, over mens en dier, over recht en onrecht. De bezieling van het werk door het oude slenklandschap vanaf het eiland "Middagh" bij het Reitdiep in Groningen tot aan het Lauwersmeergebied is duidelijk aanwezig.

SNEEK

Fries Scheepvaartmuseum en Sneker Oudheidkamer, Kleinzand 14, Sneek.
Tel.: 0515-414057.

Open: ma t/m za 10-17, zo 12-17.

11 december 1999 t/m 26 maart 2000

Van roeiboot tot Groene Draeck

- Expositie van scheepsmodellen van Adries Bosma

*** 11 december OPEN DAG ***

Een dag met allerlei activiteiten en GRATIS entree

Contactavonden

22 november – 19.30 uur

Johannes Hobma – *In jier út it skipperstibben (1938) fan Sjoerd en Thewis Hobma te Blauhûs*

17 januari 2000 – 19.30 uur

Ir Wybe Wijnja, *60 jaar Elfmerentocht*

23 februari 2000 – 19.30 uur

Sicco van Albada, *De werven te Heeg*

27 maart 2000 – 19.30 uur

Sytse ten Hove, *De Slachtedyk*

SURHUISTERVEEN

Munt en Penningkabinet Spaar en Voorschotbank, Jan Binneslaan 9a.

Tel.: 0512-369999. Open: di t/m vr 14-17

Tot 1 januari 2002

De komst van de EURO

t/m 15 januari 2000

Klop, klop, wat is daar... de dans om de euro

- Beeldend kunstenaar Gerhild Tóth-van Rooij kijkt naar hetgeen de euro achterlaat. De getoonde kunstwerken en teksten verwijzen naar de rijke achtergrond die onze gelddelijke geschiedenis kenmerkt. Hoe rijk die geschiedenis is, valt te zien in de vaste collectie van het museum, die een overzicht geeft van de westerse muntgeschiedenis van 600 voor Christus tot heden. En Ode, een installatie die uit diverse onderdelen bestaat, laat de kunstzinnige waarde zien die ontwerpers en geavanceerde drukkers in de munten en bankbiljetten van de euro-landen wisten te realiseren. De hele tentoonstelling is een monument voor de schoonheid en eigenheid van geld en taal.

SWICHUM

Nicolaes Tsjerke, Aytadyk 3.

Tel.: 058-2552635.

Open: ma/wo 9-11.30, di 14-17, zo 10-18

Doorlopend

De uitvaart in al haar aspecten

- Weinig mensen zijn op de hoogte van de vele nieuwe mogelijkheden omtrent de uitvaart. De Stichting Uitvaart-Informatie Friesland biedt door middel van voortdurend wis-

selende tentoonstellingen zoveel mogelijk informatie. Daarnaast is het kerkje uiteraard ook te bezichtigen.

VLIELAND

De Noordwester, Vlielands Centrum voor Informatie en documentatie, Dorpsstraat 150. Tel.: 0562-451700

Doorlopend

Schatten uit de Noordzee

- Wrakvondstenzolder: vondsten van de bodem van de Noordzee vanaf eind 1800 tot 1996.

WOMMELS

Museum "De Striid tsjin it Wetter", Ald Hiem 2. Til.: 0515-331625 of 331595. Iepen: ti o/m snein 14-17

Doorlopende expositie

Tentoonstelling over de terpertijd en de geschiedenis van de Slachtedyk.

(Bij de achterpagina:)

Een in het Frans gesteld menu ter gelegenheid van de zilveren bruiloft van het echtpaar Buma-Alberda, gehouden in hotel Wittebrug te Den Haag

Verschijningsdata Fryslân in 2000:

Nr. 1/2000	15 maart	kopy inleveren voor 1 februari
Nr. 2/2000	15 juni	kopy inleveren voor 1 mei
Nr. 3/2000	15 oktober	kopy inleveren voor 1 september
Nr. 4/2000	15 december	kopy inleveren voor 1 november

Kopy sturen naar het redactieadres:

Postbus 6091, 8902 HB Leeuwarden.

Faxen mag ook: 058-2665309.

Advertentietarieven:

Hele pagina f 750,-

Halve pagina f 450,-

Kwart pagina f 275,-

Advertenties sturen naar het redactieadres:

Postbus 6091, 8902 HB Leeuwarden.

Ontroerend goed voor uw vastgoed

De restaurateurs van o.a.

- het Fries Museum, Leeuwarden
- Dekema State, Jelsum
- Harsta State, Hogebeintum
- Alde Wite, Dronrijp
- Schatzenburg, Dronrijp

**in onderhoud en restauratie,
uw partner voor al uw:**

- schilderwerk
- beglazing
- glas-in-lood
- wandafwerking
- steigerwerk

DIJKSTRA
SCHILDERWERKEN
STEIGERBOUW

Postbus 7551 • 8903 JN Leeuwarden
Jupiterweg 23 • 8938 AD Leeuwarden
telefoon: (058) 2882002
fax: (058) 2882208

MENU

du 15 Mars 1913.

Mallosol de Caviar Rafraichi
Mignardises Moscovite
Consommé de Volaille Florentine
Turbotin soufflé Messaline
Poularde Souvarow
Céleri au jus
Homard à la Cettoise
Ballotine de Cailles Sélianka
Soufflé au Citron
Glace Créole
Paillettes au Fromage
Fromage assorti
Fruits
Dessert.

HOTEL WITTEBRUG.